

A végvári rendszer kiépítése a Balaton környékén

1541—1566

Miután a török Budavárba befészkelte magát, Magyarország területe állandó hadszíntérré változott. 1542-ben a török portyák már nemcsak Tolna megye déli, hanem északi részét is fenyegették.¹ A botrányos sikertelenségbe fulladt 1542. évi német birodalmi vállalkozás figyelmeztetés volt a török számára. A császári hadsereg kísérlete Buda visszafoglalására egyenesen kihívta Szulejmán újabb támadását. A szultán újabb hadjáratának célja Pest ostromának megbeszülésén kívül az volt, hogy Buda és a Duna—Tisza közének biztosítására több Dráva-melléki és dunántúli várat és várost elfoglaljon.² 1543 tavaszán újból megindultak Szulejmán szultán győzelmes seregei Magyarországra.³ Az 1543. évi hadjárat a vártnál rövidebb ideig tartott, mert az ostromlott helyek egyike sem tartott ki a végsőkig. I. Ferdinánd király pedig meg sem kísérelte, hogy segítséget nyújtson a szorongatott védőknek. Így a török aránylag csekély erőfeszítéssel kikerekíthette az 1541-ben szerzett területeket, melyek során birtokába jutott Valpó, Siklós, Pécs, Szekszárd, Székesfehérvár, Tata és Esztergom.⁴ Ekkor jutott török kézre Somogy megye keleti sávja, az északi védőláncból pedig csak a legnyugatibb Koppány.⁵

Míg a reguláris török sereg Székesfehérvár ostromával volt elfoglalva, a tatárok a Balaton környékén kegyetlenül pusztították a vidéket. Szahib-giráj fia, Emin szultán Pápa elfoglalására indult, ahonnan Ungnád János, a német hadak vezére megfuttott. De Martonfalvay Imre, Török Bálintné hűséges íródeákja a fellármázott lakossággal és a csekély számú őrséggel „a rossz, toldozott, támogatott palánkot” mégis megvédte. A tatárok ezután a Kemenesalját dúlták fel.⁶ A Tornielli vezérlete alatt Gyórnél, majd Komáromnál vesztelő táborból Zrinyi Miklós horvát bán, Báthory András főkapitány, Werbőczy Imre és mások csapataikkal a fosztogató tatárokat Somlyóvásárhely környékén körülfojták és heves csatában megfutamították. A szétzilálódott tatár had a rabszjira fűzött foglyokat otthagya részben belevesztett a mocsárba, másrészt kard által pusztult el.⁷ A szétszóródott tatárok közül sokat a parasztok vertek agyon. A rabló elleneséget annyira megtépták, hogy közülük csak kisebb csapatok tudtak visszazárlingózni a fehérvári török táborba.⁸

Budavár körül, most már a nyugati részen, a Duna jobb partján a török átlagosan száz kilométer szélességű védelmi sávot szakított ki az ország testéből, s kötött össze az aldunai várakkal. Ezzel végleg biztosította a maga számára a főváros birtoklását.⁹ A további feladat a török részéről ennek a földsávnak a kiszélesítése volt. Budavárát az aldunai várakkal összekötő török hódoltsági földsáv kiszélesítését 1544-ben a budai pasa és az alája rendelt szandzsákbégek folytatták tovább. A hódoltsági terület Visegrád, Nógrád és Hatvan vidékével bővült ki. A pécsi és a fehérvári törökök hozzáfogtak a Nádasdy Tamás főkapitánysága alá tartozó Dunántúl hódoltatásához. 1544-ben a Dunántúl néhány kisebb vára (Döbrököz, Ozora, Simontornya, Tamási stb.) esett el Tolna közelében.¹⁰

A török uralom megszilárdulása a Kelet-Dunántúlon maga után vonta a szandzsák-hálózat kiépítését.¹¹ A fehérvári szandzsák határa Nyugat felé túlterjedt Fejér megyén; a török—magyar határ ingadozása szerint hozzá tartozott Palota, Veszprém, Csobánc, Sümeg, Devecser, Pápa, Győr, Szentmárton.¹² E szandzsákok nagysága és stratégiai helyzete a budai ejalet egyik legfontosabb kerületévé tette. Ezt a

szandzsákban állomásozó török haderő létszáma is bizonyítja. A budai szandzsák után a fehérvári katonai létszáma volt a legmagasabb.¹³ A török őrség által megszállott Koppány is a budai vilájet egyik szandzsákjának lett a székhelyévé.¹⁴ Vele szemben állott a Balaton vonalára támaszkodó, szilárd nyugati védővonal. Eppen ezért a koppányi (és simontornyai) török várakban nemcsak hadjáratok idején, hanem „békeidőben” is nagyszámú őrség tanyázott. Egy 1577. évi jelentés adatai szerint Karád, Koppány, Simontornya stb. őrsége 1520 lovasból és 365 gyalogusból állott.¹⁵ Koppányból indultak ki a törököknek Fonyód és a Balaton déli partja elleni sorozatos támadásai. Előfordult, hogy egy időben támadták Szigligetet és Fonyódot is, hogy egymásnak ne tudjanak segítséget nyújtani. A koppányi bég nem egy esetben összefogott a kaposvári, pécsi és simontornyai bégekkel és együtt törtek a „fonódi szigetbe”.¹⁶ A fővezély azonban Veszprém és Nagyvácszony felől fenyegette ekkor a Balaton-felvidéket és a zalai végeket, míg a Dráva menti török útját elreteszelték a védelmi vonal déli részén Szigetvár és a szomszédos kisebb Somogy megyei végvárak.¹⁷

A török ék hídfővé bővült s Buda olyan várhalózat középpontjává lett, melynek külső várövét a török kézre került Székesfehérvár, Tata, Esztergom, Visegrád, Nógrád és Hatvan alkották. Így tehát Budavár elvesztése után néhány évvel a hadszíntér a Szerémségtől hirtelen a Mátrába és a Veszprém—Győr—komáromi vidékre toldott át.¹⁸ A Porta ezt a török hadak felvonulása szempontjából stratégiaileg fontos területávot tervszerűen bővítette. Ezután sürgős feladattá vált, hogy a végvárrendszer kiépítésével és megerősítésével igyekezzenek gátat vetni a török terjeszkedésének.¹⁹ A magyar rendek az 1543-i hadjárat után a pozsonyi tanácskozáson azt javasolták a királynak, hogy Esztergom és Jászberény közelében építtessen erődöket, erősítse meg a sági kolostort és helyeztesse jó karba Komárom, Visegrád, Győr, Tata, Pápa, Veszprém, Sziget stb. várakat.²⁰ I. Ferdinánd 1546. évi decretuma kimondja, hogy a király gondoskodjék Dombó, Kapos, Újvár, Somogyvár, Kák, Sziget, Tihany, Csesznek, Pannonhalma és a Dunántúl levő más várak fenntartásáról.²¹

A Német Birodalom 1542 után nem indított nagyobb hadjáratot a török ellen. A császár és a német fejedelmek a birodalom vallási küzdelmeire vetették figyelmüket.²² A szultán is hajlandónak mutatkozott a békére, mert keleten Perzsia ellen készült háborút indítani. Így a sokáig húzódo békealkudozásból először másfél évi fegyverszünet, 1547 végén pedig ötéves béke született.²³ A budai pasa 1546 nyarán — a fegyverszünet ellenére — állandóan csípdeste a királyi Magyarország területét; elfoglalta Dombó várát, Zala megyéből tízezer embert hajtott el, s Eger ellen is készülődött.²⁴ Dervis bég emberei 1548-ban szüret idején a Somogy megyei Kis-Gamásra rontottak, ahol a lakosságot rabszjira fűzték.²⁵ A szultán azonban nem akarta a fegyverszünetet felmondani.

Az 1547-i békeszerződés öt évre kimondta a békeállapotot Ferdinánd és V. Károly, valamint Szulejmán országai között és jogi alapokra fektette az államterület három részre szakadását. Törvényesen is szentesítette azokat a változásokat, amelyek Budavár eleste óta végbementek. A szultán és Ferdinánd megosztották az országot és szerződésben elismerték egymást azoknak a területeknek jogszerű tulajdonosainak, melyek tényleg a birtokukban voltak.²⁶ A három részre szakított ország közepén — a fővárossal együtt — a

török rendezkedett be, a két megmaradt országrész pedig adófizetőjévé vált a szultánnak. Öt éven keresztül (1547—1551) viszonylag csendesebb korszak köszöntött a megmaradt országrészre, legalábbis nagy hadjáratokra, hódításokra nem került sor. A magyarországi népek azonban a béke idejében is érezték a török nyomást, s azt, hogy az ország jelentős területe török fennhatóság alatt senyved.²⁷ Csak annyiban lehetett fegyverszünetről vagy békéről beszélni, amennyiben a hadviselő felek nem jártak ágyúkkal és várakat nem ostromoltak. De a kisebb küzdelmek, a szandzsákbégek és a török várparancsnokok foglalásai, rablásai, erőszakoskodásai a béke dacára soha nem szüneteltek.

Tragikus élességgel vetődött fel a kérdés: vajon a magyar nép szembe tud-e szállni a mindent elsöprő török áradattal, vagy a balkáni népek sorsára jut. A török terjeszkedés és pusztítás megállítására sürgető feladattá vált nemcsak a megsemmisülés szélén álló Magyarország, hanem a veszélyeztetett szomszédos országok számára is.²⁸ A centralizált államszervezet bukása után a rendi anarchiába süllyedő Magyarország védelmi képességét a végvári rendszer gazdasági és társadalmi szervezete tudta csak legalább olyan szinten tartani, amely megakadályozta a törökkel szemben az ország teljes megsemmisítését.²⁹

Mire Buda hirtelen elfoglalásának hírére felriadt a főnemesség, a török már váraiból portyázta be a még meg nem szállt területeket. Mintegy húsz esztendő késedelme okozta, hogy a török hódítás északi határa nem maradt meg a Kanizsa—Szigetvár—Pécs—Kalocsa—Szeged vonalán, hanem a szerémségi és aldunai vonaltól egyetlen lendülettel Győr—Esztergom—Eger—Szolnok vonalához került. Ennélfogva az ellenség megállítására az ország belsejében kellett új védelmi vonalat kiépíteni. Az 1540-es évtizedben és az 50-es évek elején viszonylag gyorsan létrejött a végvári vonal és hozzá álló harccra rendezkedett be a török ellen.³⁰

Abban a nagy átalakulásban, amit a magyar hadszervezetben és a harcmódban a török háborúk teremtettek, a régi magyar várak szervezete teljesen megváltozott. Az ország belsejében található apró magánvárak a tűzérség fejlődésével általában használhatatlanokká, elavultakká váltak az új török védelmi vonal ellenében, mert nagyobb számú hadi nép — különösen lovasság — befogadására és tartására szűknek bizonyultak.³¹ Ezért a király és a rendek többször kimondták az ország belsejében levő haszontalan magánvárak leromboltatását.³² Nem sokkal Veszprém eleste (1552. június 1.) után szakértők vizsgálták meg a leveldi, cseszneki és vázsonyi erősségeket, hogy érdemes-e azokat kijavítani. A szakértői vélemény alapján mind a három várat alapjaiban kellett volna lerombolni. Miksa főherceg azonban nem fogadta el a javaslatot, hanem Csesznek és Vázsony várában 50—50 gyalogos és 10—20 lovas tartását rendelte el.³³

A legfontosabb támpontokat eleinte magánbirtokosok építették ki határváraknak, mint például Nádasdy Tamás Kanizsát, Török Bálint Szigetvárt és Pápát, Bekék Ferenc Füleket, Perényi Péter Egert, a kisebb dunántúli várak közül Devecsert a Choront, Keszthelyt, Tátikát a Gersei Pethő-, Csobáncot a Gyulaffy-, Szentgrótot a Hagymássy-család stb.³⁴ Veszprém megyében Choront András védte Devecser és Sümeg vidékét. A török elleni küzdelemben ő a nemesi ellenállás szervezője; az ő tanácsára szavazzák meg a rendek 1547-ben a körmendi és hídvégi részleges gyűlésen a hadiadót a végvárak fenntartására. Követeket küldtek a külföldön időző királyhoz, hogy segítséget kérjenek tőle. A rendek a királyi válasz meghallgatására újabb gyűlés tartását határozták el Vasvárra. Elfogadták, hogy saját költségükön 400 lovas fognak tartani, mégpedig Porkoláb Márton kapitány alatt 100 lovas Pacádon, Horváth Márk alatt Csurgón, Pethő Péter alatt Devecserben és Zarka Pál alatt szintén 100 lovas Pápán. A négy kapitányt Choront András parancsnoksága alá rendelték. E lovasok és a hidak őrzésére rendelt puskás gyalogosok ellátására minden jobbágyportára egy forint adót vetettek ki. De arról már nincs tudomásunk, hogy ezeket a végzéseket mennyiben hajtották végre.³⁵

Török Bálint fiait Pápa környékét oltalmazták az ellenség rablásaitól. Kecheti Márton veszprémi püspök pedig kincseit adta el, hogy megerősítse várait.³⁶ Veszprém és Sümeg

az új végvári vonalban fontos szerepet betöltő püspöki várak.³⁷ Miután Veszprém 1552-ben elvesztett, a püspök Sümegre tette át székhelyét, s kiépítette a sümegi várat. Ezzel a dunántúli védelmi vonal megerősítését szolgálta.³⁸ A Nádasdyak, a Török Bálintok egész sor kisebb-nagyobb várúknak az őrségét maguk tartották és fizették.³⁹ A királyi őrség mellett a Gersei Pethők is tartottak katonaságot Keszthelyen és a kapitány címet is ők viselték.⁴⁰ Pethő János írja 1553-ban Nádasdy Tamás nádorhoz: „... ő felsége tenne valami fizetést oda (ti. Keszthelyre Sz. I.), mert tuggya te Nagyságod mely félelmes helyen vagyon és az atyafiak is immár semmi gongyát nem viselik, hanem mostan is tulajdon az én magam köcségével tartok népet benne...”⁴¹ A Gersei Pethők 1561-ben négy végházukban (Tátika, Keszzi, Körmend és Keszthely) 40 embert tartottak.⁴² Amikor a család tagjai 1571-ben egymás közt egyezkedtek, abban állapodtak meg, hogy a keszthelyi várban a királyi szoldon levő őrség mellett személyenként saját költségükön két-két puskás hajdút tartanak.⁴³

Szigliget, Fonyód várával együtt a Lengyel-család öröksége volt. A Balaton környékének e fontos várait csaknem három évtizeden keresztül Magyar Bálint kapitány kezén találjuk. Ezekben a várakban az őrség a király szoldán szolgált, szoldot azonban csak ritkán látott. Bármennyire is önző szempontok vezettek egy-egy főúri vagy köznemesi családot, mindegyikét a török terjeszkedés súlyos gondja gyötörte. S amikor a nagybirtokosok magukat és tulajdonukat védelmezték, az ország egy darabját oltalmazták.⁴⁴

A várépítkezéshez a legolcsóbban beszerezhető föld- és faanyagot használták.⁴⁵ A magyar palánk fakerítésből és földtömésből állott. A fa azonban hamar elkorhadt; a palánkokat folyton javítani kellett. A vár tulajdonképpeni magja a legbelső védőöv, már rendszerint valódi kőépület volt. Kolostorok, ha szilárdabb anyagból épültek, templomok, ha kőkerítéssel voltak ellátva, csakhamar bekerültek a védelmi szervezetbe. Gyakran egy-egy régi templom vagy kastély maradványai szolgáltatták az alapot. Keszthelyen a megerősített ferences kolostor és templom szolgált végvár gyanánt. Az összes ajtót, ablakot berakták, majd hatalmas gerendákból palánkot „röttak” a templom köré.⁴⁶ Fonyód (Somogy m.) templomának bővítése és végházza alakítása Magyar Bálint, kora egyik leghíresebb törökverő vitézének nevéhez fűződik.

A palánkerődítést gyorsan el tudták készíteni. Martonfalvay Imre, Török Bálint hűséges írődeákja jegyzi fel Pápáról: „... az várost kezdém először építeni, honnét az várat oltalmazták; az várost kisebbben szakasztám, palánkját fölállatám, fonatám és sároztatám gyorsasággal, azután az árokját is megásatám, csak ez kevés maroknyi néppel, minden külső segítség nélkül, kin sokan csodálkoztanak, hogy ilyen hamar véghez vihetém”⁴⁷ 1552 nyarán — Veszprém eleste után — a pápai vár a dunántúli védelem egyik sarokpillérévé vált.⁴⁸

A várak építésének és fenntartásának legfőbb eszköze a jobbágság ingyenmunkája (gratuitus labor) volt. A jobbágyok hordták a földet, égették a meszet, kovácsolták a kapcsokat, szögeket, döngölték a földtöméseket, agyagtápasszal vonták be — a meggyulás ellen — a külső falborítékát, s folyamatosan gondoskodtak a várfalak javításáról és a farészek kicseréléséről. Ennek az úgynevezett „ingenymunká”-nak a mennyisége eleinte évi hat nap volt, de 1567-től évi 12 napra emelkedett.⁴⁹ Az országgyűlések pontosan megszabták, hogy melyik terület népe, melyik vár erősítésén dolgozik. Így 1556-ban Zala megye Szentgrótot, Kanizsa, Csurgó, Berencze és Vízvárhoz, az óbudai és székesfehérvári prépostság Sümeg és Kiskomárom várához, Sopron és Veszprém megyék Pápa, Pozsony, Győr és Moson megyék az esztergomi, surányi és nyitrai várakhoz.⁵⁰ Ez az ingyen munka nagyon terhes volt a jobbágságnak. A megyék és a községek fájdalommal és kétségbeeséssel panaszkodtak az ingyen munka elviselhetetlen terhe miatt. Hiába szabályozta a törvényhozás az ingyenmunkát, szükség esetén mind a két fél — magyar és török — fegyverrel hajtotta a népet munkára. „... az fejrővári Hamza bék levelét és az bassa levelét erressen hordozják — írja Gyulaffy László tihanyi kapitány 1561-ben —,

kikben eressen parancsolnak mindenféle az hódult népnek, hogy erejek szerint be menjenek Fejérvárra ez jöve keddre szekerekkel, fejszékkel és ásókkal, kapákkal és tehennel. . . egyéb ember otthon ne maragyon, hanem ki volna tizenket esztendes. Azért még soha nem volt illen nagy parancsolat az sziginségen mint most vagyon. . .”⁵¹ Emellett sohasem volt nyugodt a jobbágy a felől, hogy mikor viszi magával rab-ságba a vár alatt megjelenő török.⁵²

Az idegenek azért nevezték el a palánképítkezési módot magyarnak, mert nálunk az állandó török harcokban általános alkalmazták. A palánk kitűnően megfelelt feladatának. Ilyen palánkká építették ki Szigetvárt, sőt Eger vár falait is a nagy ostrom előtt tölgysárból és vesszőfonásból készítették.⁵³ Kanizsának is sövényépítéssel készült és földdel töltött bástyái voltak; minden részen fából és földből készült. Ugyanígy palánképítmények voltak a körülötte levő kastélyok, vigyázó házak és görék is.⁵⁴ A palánk legnagyobb ellensége a tűz volt. Ha az ellenség agyúival rézsút lövette a palánkfalat és leverette róla a külső sártapaszt, könnyen felgyújthatta a falak boronáit.⁵⁵

Először a nagyobb várakat erősítették meg, de sor került a kisebb várak, várkastélyok, udvarházak, egyedülálló tornyok és templomerdők megerősítésére is. Veszprém eleste után a bécsi udvar igyekezett sürgősen megerősíteni a Balatontól a Dunáig terjedő védelmi vonalat. Ennek fő várai: Pápa, Palota és Győr voltak.⁵⁶ De a kisebb várakról (Vasvár, Leveld, Csesznek, Nagyvázsöny, Devecser, Ugod stb.) sem feledkeztek meg.⁵⁷ A Balaton északi partján levő kis várcsúcsok 1552 előtt eléggé elhanyagolt állapotban lehettek. Erre utal Magyar Bálint fonyódi kapitány 1552. augusztus 29-én kelt levele Nádasdy Tamás főkapitányhoz, amelyben tudatja, hogy a Somogy megyei Marcali igen félelmes hely, mivel Veszprémtől csak öt mérföldnyire van, a nép mind meghódolt a töröknek és sehol semmi erősség nincsen, ahova szükség idején meghúzódhatnának.⁵⁸ A keszthelyi ferences templom és rendház várrá való átalakítása is az 1550-es évek elején először csak „hevenyészve” történt. Gersei Pethő János „a császár akarattjából és parancsolattjából” befalaztatta a felesleges ablakokat, megerősítette a romladozó falakat, s a jobbágyokkal elkészítette a vár gerenda-palánkját is.⁵⁹ Tihanyt is ekkor erősítette meg Takaró Mihály várkapitány. 1560. január 29-i levelében írja Nádasdy Tamás nádorhoz: „. . . Azért tuggy Nagyságod, mely pusztán én Tihant találtam. . . Én az én szegény legény voltomra fölvetem, szerencsét késértöttem, megépítöttem, immár mostan kapnak rajta”.⁶⁰

A Balaton mentén korszerű vár tulajdonképpen nem volt, hiszen ezek főként XIII–XIV. századi eredetű hegyi várak. Keszthely monostorerősség, Fonyód belső vára egy kis kőkerítés, Csobánc, Rezi, Tátika, Szigliget és Sümeg középkori várak.⁶¹ Czobor Béla ezeket a hegyi-, vagy sziklavárakat — mint pl. Tihany, Tátika, Csobánc —, „mulató várak”-nak nevezi, „melyek királyaink, főpapjaink, főuraink és lovagjaink kirándulási helyeül szolgáltak”.⁶² Erőd jellegük — a szó XVI. századi értelmében — még nem volt; kislétszámú őrségük a főúri kísérezhez tartozott.⁶³ A kevésszámú őrség parancsnoka többnyire a vár tulajdonosa lett, vagy a nagybirtokos nevezett ki parancsnokot az őrség élére. Az őrséget részben vagy teljesen a király fizette. Ezek a kis hegyi várak, palánkok, kastélyerődítések rendszeres ostromot ugyan nem bírtak ki, de portyázó hadak ellen kitűnő oltalmat nyújtottak.

Így lassan bár, de kiépült a török rablóportyák támaszpontjaival szemben álló magyar végvári rendszer. Ez volt az úgynevezett „hevenyészett erődítések korszaka”, a „szükség-építkezés kora” (1541–1556).⁶⁴ Ahol egykor nem volt külső és belső vár, ott a palánk megépítésével létrejött a külső vár. A külső palánk távoltartotta az ostromló hadat, s megnehezítette a kővár lövetését. A vár oltalmát kereső suburbium települőknek védelmét szolgált a kétséjtű városépítés; a belső váron kívül egy sokkal kezdetlegesebben kerített településformát találunk, pl. Pápán, Nagykanizsán, Lentin, Szentgróton, Eggerszegen, Keszthelyen, Veszprémben stb. E városokban megkülönböztettek fegyverrel szolgáló „hóstiátikát”

(katonaváros) és úrbéri szolgálatot ellátó külvárosiakat (polgárváros).⁶⁵

A törökkori Szentgrót három részre tagolódott: a vár, a hóstát (mely külső vagy elővárnak is nevezhető), — itt lakott a katonaság túlnyomó többsége —, s végül a nyílt, megerősítetlen külváros.⁶⁶ Mivel a török többször fente a fogát Szentgrótra, a vár alját, a suburbiumot (hóstátot) is beillesztették a vár erőrendszerébe. A vár ugyanis nagyobb tömeg befogadására lakásul nem volt elég tág. Ezért a hóstátot vízesárok, széles földhányalakkal, palánk vonallal kellett körülvenni és kapukkal is ellátni. A váraljai városok ismételt pusztulása a magyar városi fejlődés gyengeségének egyik megnyilvánulása.⁶⁷

Acsa Ignác szerint a törvények a XVI. században 114 várról tesznek említést, de valószínű, hogy ennél is több volt.⁶⁸ Szekfü Gyula mintegy 140-re becsüli az adriai tengerparttól Kállóig húzódó várak számát.⁶⁹ Az 1000–1200 km-re tehető magyarországi védelmi vonal minden hét km-es szakaszára jutott egy-egy vár. A végvárrendszer létrehozásával a Habsburg uralom alá került országrészben a várharc lett a legáltalánosabb harcmodor.

Buda eleste után a rendek 1543-ban arra kérték Ferdinándot, hogy vegye oltalmába, hozassa rendbe a várakat és helyezzen beléjük megfelelően felszerelt őrséget. Az 1547. évi nagyszombati országgyűlésen a rendek újból kérték a királyt, hogy gondoskodjék a véghelyek jókarban tartásáról és rakassa meg azokat őrséggel.⁷⁰ Akadtak a feudális birtokos osztálynak kimagasló tagjai, mint Losonczy István, Dobó István vagy Zrínyi Miklós, akik birtokaikat védelmezve sokat tettek egy-egy fenyegetett országrész védelmében.⁷¹ A legtöbben azonban vonakodtak pénzügyi áldozatot hozni olyan várakért, amelyekből nem származott jövedelmük.⁷² „Azért látta Isten, hogy immár nem győztem — írja Gersei Pethő János 1553-ban a keszthelyi vár fenntartásáról — hanem ő felsége fizetést nem akar belé tenni, ő felsége töresse el, mert kit az hatalmas Isten eltávoztasson, ha az ellen- sége bele megyen, mind az egész földnek nagy veszedelme lé- szen belőle”.⁷³ A birtokos osztály az ország védelmének, a végvárak ellátásának terhét igyekezett áthárítani a királyra.⁷⁴

Az 1540-es években a várak még nagyrészt főúri családok kezében voltak, alig másfél évtized múltán azonban az összes fontosabb várakat a király szerezte meg magának. A királyi végvárak sora jelentősen szaporodott az egyházi birtokok lefoglalása, kisajátítása vagy szerződéses átvétele után. A tihanyi apátság 1539-ben került világi kezekbe, s jövedelmeit hadi célokra fordították. Choron András zalai főispán tartott Tihanyban katonaságot Ferdinánd pártján az apátság jövedelmeiből, azután pedig királyi várkapitányok (Horváth Márk, Takaró Mihály, Gyulaffy László) parancsolta a benécs szerzetesek egykori monostorvárában és birtokain.⁷⁵ Így az uralkodó és az uralkodó osztály együttes akarattából alakult ki az a felfogás, hogy a török elleni védekezés ügye a központi államhatalom feladata.

Teljes rendszerességgel 1556 óta indult meg a várépítkezés, amióta Ferdinánd annak gondját az akkor alapított bécsi haditanácsra bízta. A haditanács elsősorban a Dunántúl déli részét, a Zala megyei várakat erősítette. Ennek a vidéknek Kanizsa volt a fő erőssége.⁷⁷ Mivel sürgős az építkezés, többnyire a palánképítkezést alkalmazták. A délnántúli erődítések térképezését az 1569-ben kiküldött Giulio Turco végezte; az ő általa készített alaprajzok nyomán tudjuk pontosan megállapítani a dunántúli várak 1570-es állapotát.⁷⁸ A magyarországi végváronál a horvát és a szlovén határvédelem folytatásaként a Dunántúlon a Balatonra és a Vértesre támaszkodott, Győrtől a sík területek peremén haladt kelet felé. Fontosabb oszlopai voltak: Kanizsa, Veszprém, Pápa, Palota, Tata, Komárom és Győr. Innen félkörívben (Érsekújvár — Eger — Szendrő — Kassa — Tokaj — Kálló) húzódott kelet felé Szatmárig, majd a Rézéken (Partium) végigmenve biztosította Erdély bejárait.⁷⁹

A védelmi vonal nemcsak apróbb-nagyobb várak, végházak láncolata volt, hanem egész rendszer; a megerősített helyek több egymás mögötti sora. Egy-egy nagyobb várhoz több kisebb vár (kastély, vigyázó ház) tartozott, amelyek a nagy várak előőrseiként kiszélesítették a fővár védelmi körét,

ellenőrzési területét. A dunántúli főkapitányság főerőssége az új-olaszbástyás Győr, a főkapitányság székhelyével, mellette Komárom, a belsőtoronyos, szabályos alaprajzú Palota, Pápa, a belsőtoronyos, szabálytalan alaprajzú Veszprém, a mocsaraktól védett Kanizsa, Sárvár és az ó-olaszbástyás Szigetvár az erősebb várak. A kisebb várak: a szabályos alaprajzú Tata, Somlyó, Devecser, Várgesztes, Vitány, a belsőtoronyos, szabálytalan alaprajzú Csesznek, Pannonhalma, Tihany, a lakótoronyos vár Nagyvázsöny, a belsőtoronyos, szabálytalan alaprajzú Sümeg, Csobánc, Szigliget, Siklós, a külsőtoronyos Kőrmend, Kaposvár, Zalaegerszeg, Lenti. Csak kisebb őrhelyek voltak: Szentgyörgyvár, Keszthely, Zalavár.⁸⁰

A Balaton északi partján húzódó védelmi vonal meglehetősen gyenge és elavult várai — Keszthely, Sümeg, Szigliget, Csobánc, Tihany stb. — a mögöttük fekvő nagyobb és korszerűbb várak — Pápa, Palota, Győr — előzetes védelmében és a felderítő hírszolgálatban játszottak fontos szerepet a török közvetlen szomszédságában. Helyzetüket Takaró Mihály tihanyi kapitány 1556-ban találóan így jellemezte: „... énnekem előttem tűz vagy, hátam megett víz, környüben mind ellenség”.⁸¹ Ezek a kisebb várak akadályozták a török rablóportyáit, nagyobb támadás esetén azonban őrségük a környék népével együtt az erősebb várba húzódtak. A nagyobb várak és a főerősségek a közöttük levő összekötő- és az előttük levő figyelő várakkal látták el az ország védelmét. A sok apróbb-nagyobb várnak egy fontosabb erősség volt a központja, s egy-egy ilyen várcsoport élén külön főkapitány állott. Ő volt a körzetén belül az összes várak és helyőrségek főparancsnoka.⁸² A Dunántúlon eleinte csak egy főkapitányság volt, melyet 1547-ben hoztak létre. Itt a végvári rendszer a XVI. század derekán főképpen Nádasdy Tamás nádor buzdítására és szellemi irányításával szilárdult meg.⁸³ A XVI. század végéfelé már megkülönböztették a Balatontól északra levő vidéket, melynek központja Győr, és a délit, Kanizsa központtal.⁸⁴ A Balaton-melléki várak mind a győri vagy a „Duna és Balaton közötti Főkapitányság”-hoz tartoztak.

A várak több védelmi vonalat alkottak egymás mögött. Egy-egy területen, az eredményes és gyors török előnyomulás láttára már a második védelmi vonal is elkészült. Ha az ellenség valamelyik várat elfoglalta, maga előtt találta a második, sőt a harmadik védővonalat. A Dunántúli védelmi rendszerében Nádasdy Tamás 1555-ben Berzencétől, Csurgótól Győrig számította az első vonalat, de mögötte a Rábáig még másik két védőövezetet jelölt meg.⁸⁵ A dunántúli várvonal kis egységei: Légrád — Komár — Gegye (?) és Issabor — Rajk — Mórchely — Csány — Pölöske — Kapornak — Zalaszentgrót — Zalabér — Kemend — Zalavár.⁸⁶ Szentgrót, Csány, Szentgyörgyvár és Zalavár elsősorban az Alsó Zala-mellék mocsarainak védelme alatt maradtak meg a mieink kezén a lakosság tűzhelyeinek védelmében.⁸⁷ Az 1559. évi országgyűlésen Kanizsa megerősítését azzal indokolták, hogy Szigetvár és Babócsa elvesztése esetén egyedül csak annak segítségével lehet távol tartani a törököt a mögöttes országrészekről.⁸⁸ Szigetvár elcsúszása Kanizsa lett a Nyugat-Dunántúli oltalmazója. Miután 1600-ban Kanizsa is elesett, szerepét Kiskomárom vette át.⁸⁹

A végvár inkább csak támaszpont volt jelentős számú könnyű lovassal, ahonnan kimentek a mezőre, lecsaptak a törökre és ellenőrzésük alatt tartották az egész vidéket. Nemcsak a mieinknek, hanem a törököknek is voltak úgynevezett „huszárváraik”. Ormány Józsa írja 1561. április 19-én Nádasdy Tamás nádornak: „Azt értem, hogy huszárvárat csinálnak (ti. a törökök — Sz. I.) Hegyesd alatt. Azt is mondják, hogy Tapolcán csinálnak kastélyt, hogy bőven lovak lakhassék benne... kit nem kellene meg hadni csinálni, mert egész Zala megye elvész belőle; mert ha megcsinálja a huszárvárat, több török lakik benne, hogy nem Veszprémbe”.⁹⁰ A végvár hatósugara ugyanis a várban tartózkodó lovaszállal beszűkülhetett területet foglalta magában.⁹¹

A török területek kiterjesztésének legbiztosabb módja volt az ellenséges föld elnéptelentése. Béke idején néptelenné tették a magyar határvár egész környékét, úgy hogy a hátulról megkerült vár végül is úgy maradt mint sziget a kihalt

sivatag közepén. Ekkor a török apránként az erősebb várhoz vezető utakat őrző gyengébb várakat szerezték meg. Amikor a török 1552-ben elfoglalta a Somogy megyei Görögált, nyomban 167 emberből álló csapatot helyezett belé. Ezzel a Szigetvárra vezető út veszélyessé vált.⁹² Mielőtt a budai pasa 1556-ban hozzáfogott volna Szigetvár ostromához, előbb a háta mögötti középszerű és kisebb erősségek (Babócsa, Vízvár, Berzence, Csurgó, Kaposvár, Somogyvár, Segesd, Szenyér, Korotna) igyekezett elfoglalni. Így a fővár érett gyümölcsként — ha nem is olcsón! — hullott az ellen-ség ölébe.⁹³

A török Kanizsa vesztré is úgy tört, mint azt Szigetvárnál láttuk: vártartományát pusztította és a környező kisebb várakat, kastélyokat és palánkokat bevette. Így érte el Kanizsát Szigetvár sorsa 1600-ban.⁹⁴ Ezután alakult ki az új, immár harmadik védelmi vonal, a Kanizsával szemben álló végházakból, hogy „az hódolatlant a rablástól, pusztulástól és hódolástól megoltalmazza”.⁹⁵

Ha valahol a török támadott, a támadást a védelmi vonal másik pontján indított ellentámadással ellensúlyozták. Az egyik vár segítette a másik harcát. A fehérvári bég 1544 elején már annyira megtörte a Tolna megyei Ozora falait, hogy eleste csak napok kérdése volt. Ekkor Martonfalvy Imre deák a pápai és devecseri katonákkal, Horváth Márk a rábaközi hajdúkkal ügyes divízióval rajtaütött Székesfehérváron, hogy az ostromlókat elvonja Ozora alól. A török sereg félbeszakította a várívást és sietve visszatért Fehérvár védelmére.⁹⁶

Amikor a török 1561-ben a Zala megyei Hegyesd várát csellel elfoglalta, innen közvetlen veszélybe került Csobánc és Szigliget. 1562 tavaszán Gyulaffy László a szigligeti kapitánnyal, Magyar Bálinttal és Salm Eck győri parancsnok segítségével kétheti ostrom után visszafoglalta Hegyesdet. A vár ellen indított támadással akarta Nádasdy Tamás nádor visszatérésre kényszeríteni a keleti részek ellen vonult budai pasát.⁹⁷ A különböző XVI. századi levelekben nem egyszer feltűnik az ismert horatiusi idézet: „mert — mint mondják — a te ügyedről van szó, ha a szomszédban ég a fal”.⁹⁸ Ezekben a nap-nap után ismétlődő harcokban morzsolódtak fel a török birodalom erői.

A végvár oltalma alatt folytatták a falvak termelő munkájukat. A végvárak körzetükben biztosítani tudták nemcsak a termelőmunka folytatását, hanem a falvak megmaradását is. A vár a környék népének menedékhelye (refugium ac receptaculum) volt.⁹⁹ A várba, vagy a vár alá húzódtak a behódolás elől elmenekült jobbágyság és az elűzött nemes. A vártartomány népének sorsa szorosan kapcsolódott a vár állapothoz; ha elesett egy erő, vele együtt pusztultak a tartozékok is. A török kiverése után készült első adóösszeírások Zalában is arról tanúskodnak, hogy a lakosság ott maradt meg nagyobb számban, ahol vár állott (pl. Kapornakon, Zalabéren, Szécsiszigeten, Alsólendván, Keszthelyen stb.)¹⁰⁰ A környékbeli lakosok ugyanis „a végházakhoz recipiáltak (vették be — Sz. I.) magukat a dúlás elől”.¹⁰¹ Az „élő falvak” lakói a maguk használatába fogták a munkáskéz nélkül maradt szántóföldeket, kaszálókat, réteket és szőlőket. A „dolgozó falu” így lassanként magába olvasztotta a közelében elterülő lakatlan területeket.¹⁰²

A végházak hatalma és „botja” alá került falvak élete egybefonódott a végházakéval. A végvári katonaság súlyos terhetek vetett rájuk, de ugyanakkor védte is őket a török ellen.¹⁰³ Bár a végváriak hódoltsági akciói nem egy esetben a hódolt magyar jobbágyság és termelőerőinek pusztításával jártak, — ez a végvári rendszer szükségszerű folyamánya.¹⁰⁴ A várkapitányok ugyanis azzal érveltek, hogy „... az tereket közenséggel Magyarországnak az hódolt népek tartják és éltetik mindennel”. Ebből a megfontolásból javasolta Ormány Józsa Nádasdy Tamás nádornak 1561-ben: „De az én bolond ítéletem szerint, mindenütt az terek várak környül egy nehán mélyföldig el kellene pusztítani a földet...”¹⁰⁵ Magyar Bálint fonyódi és szigligeti kapitány maga is dúlta, égette, pusztította a hódoltság területén levő falvakat nemcsak Fonyód körül, hanem távolabb is, Fehérvárig és Pécsig.¹⁰⁶

A végvárak nemcsak a közelükben élő népet védelmezték, hanem elzárták a török portyázók útját is. Feliasztották a környék népét, amely így mégis könnyebben védekezhetett. Valamely vár őrését úgy hívták fegyverbe, vagy a vár vidékének népét úgy figyelmeztették —, ha az ellenség közeledett, — hogy a „hírlövő” mozsárral „lármát lövették”, — vagyis vészlőveket adtak, amit a többi vár is átvett.¹⁰⁷ Így a török betörésének a híre gyorsan eljutott a legtávolabbi helyekre is. Ugyanerre a célra használták a tűzjelzést is; éjjel magas lánggal égő máglyát raktak, nappal pedig nedves rőzse magasra szálló füstje adta meg a jelt.¹⁰⁸

A török harcokban átalakult az egész katonai rendszer. A török kitűnő lovassága, jancsár gyalogsága és vízereje ellen tanult és tapasztalt katonaságra volt szükség. A nemesi felkelésből és a feudális banderális hadseregből álló hadszervezet a harcok állandósulásával használhatatlanná vált. Egyes főurak, mint a királyi csapatvezérei, tartottak ugyan katonát, de nem birtokaik alapján, hanem a kincstárból húzott fizetésből.¹⁰⁹ Az addigi banderális rendszer megsemmisült, a nemesi felkelés mint általános hadszervezeti forma értékét veszítette.¹¹⁰ A török hadsereg hatalmas létszáma és a határokon állandóan meg-megújuló portyázó hadviselés következtében a védelem súlya egyre inkább áttolódott az állandó, hivatásszerűleg szolgáló katonaságra (miles continuus), amely a király által hozott idegenekből, magyarokból, Magyarországon lakó más népekből rekrutálódott. A szultáni főereggel szemben az örökös tartományok, Csehország és a nyugati, főleg birodalmi és itáliai segélyhadak vonultak fel.¹¹¹

A költséges zsoldosok nagyobb csoportjának alkalmazására csak háború esetén kerülhetett sor. Ez azonban nem oldotta meg a határvidék állandó őrzésének kérdését. Az általános európai fejlődés szerint a magyarországi haderőben is változás ment végbe a gyalogság javára.¹¹² A várak ostrománál ugyanis nagyobb szükség volt a gyalogságra, mint a lovasságra.¹¹³ A lovasság ezentúl inkább a portyázásokban vett részt. A magyar nehéz lovasság a XVI. század folyamán a huszárság mellett egyre inkább háttérbe szorult. A török beütések, portyázások visszaverésénél és megbosszulásánál könnyű, gyorsan mozgatható fegyvernemre volt szükség. A Duna és a Balaton között Győrött 200, Tatán 60, Pannonhalmán 20, Csesznekén 20, Pápán 200, Devecserben 150, Vázsonyban 20 és Tihanyban 40, összesen tehát 1030 lovas taláunk 1554-ben.¹¹⁴ A huszárök többé már nem délszlavok; külföldön ekkor már mindenütt magyar fegyvernemként tartották számon. Főfegyverük a kopja, a hegyes tör, s a szablya.¹¹⁵

Bár a várvédő gyalogos katonaság nagyobb része külföldi zsoldos, de kialakult már a magyar gyalogság is. Ezeket előbb darabontoknak nevezték. A háborús idők felduzasztották az ide-oda kóborló gyalogos katonaelemek, a szabad hajdúk létszámát. A hajdúság nemcsak a török által helyükről kimozdított menekültekből, hanem a megyék egyéb jobbágyalakosságából is rekrutálódott.¹¹⁶ Sokan bekerültek közülük mint iratos vagy királyi hajdúk a várakba. Ezeket a zsoldos hajdúkat egy ideig megkülönböztették a régebbi magyar gyalogosoktól, vagyis a darabontoktól.¹¹⁷ Később a darabont név a városi gyalogságról átterjedt egyéb puskás gyalogságra, s így a két elnevezés egymásba olvadt. A törökök igen félték a darabontoktól (=hajdúktól). A hegyesdi török védősereg az 1562. évi ostrom idején kijelentette Magyar Bálint fonyódi kapitánynak, hogy „im szablyánkat ki hánnyuk, az házat (=vázat — Sz. I.) is megaggyuk, és mi magunkat is rabságra aggyuk, csak az Istenért az drabantnak ne hagy levágni”.¹¹⁸

A zsold nélküli hajdúkat a XVI. század közepén gazdátlan, uratlan vagy fizetetlen hajdúknak, nagyon gyakran szabad legényeknek nevezték. A szabad hajdúktól megkülönböztetjük a szállás nélkül kóborló hajdúkat, akiket bitang hajdúknak is mondtak. A szabad hajdúk egy része erdőkben tartózkodott, más részük a végvárakban, ahol zsoldot és ételmet nem kapott, hanem a zsákmányból tengette életét.¹¹⁹ Az ilyen szabad hajdúk (szabadlegények) időnként nagyon elszaporodtak, s ugyancsak hozzájárultak a személy- és vagyonbiztonság megérintéséhez.¹²⁰ Istvánffy Miklós írja: „...Ez

időben (1554. — Sz. I.), midőn háborúra háború következett, a dunántúli részekben nagyszámú csavargó gyalogság keletkezett, kik senki zsoldjába nem szegődve, a szegény népen, mely a mieinknek s a törököknek is jobbképe volt, kegyetlenkedve hatalmaskodtak. . .”¹²¹ A magyar országgyűlések törvényeket hoztak kiirtásukra, de a hajdúkkal hiába akartak leszámolni a kiirtásukat elrendelő törvények.¹²²

A várak zsoldos seregét, ha a török hadjáratot indított, az úgynevezett megyei katonasággal erősítették meg. A vár-őrségnek rendek irányítása alatt álló tartalékerejét az alispánok és az országos főkapitányok vezérelték.¹²³ De a „vármegye népe” igyekezett minél rövidebbre fogni a szolgálat idejét. Hegyesd visszafoglalása után, 1562. április 9-én azonban „indulót veretett”. Magyar Bálint fonyódi kapitány „szablyával és karddal is ellenszegült, hogy feltartóztassa a katonákat, de nem boldogult velük, csaknem megölték”.¹²⁴

Nemcsak a várvédő gyalogság, hanem a vartüzérség jelentősége is megnőtt. A természetes akadályok mellett ebben a korban a vár védelmének szilárdságát mindenekelőtt a tüzérség biztosította. A várvédelem sajátosságaival függött össze a kézi lőfegyverek gyorsabb elterjedése.¹²⁵ Az ostromlottak sehol sem vehették több hasznát a tüzefegyvereknek, mint egy-egy részen berohanó tömeg ellen.

A várakban igen különböző számú őrség állomásozott. Voltak nagy várak, főerőségek és fallal körülvetett városok, melyekben több száz német nehéz lovas, landsknecht és tüzérség mellett könnyű magyar lovasok és hajdúk százai állomásoztak, a szabad hajdúktól és a haramiakról nem is szólva. 1549-ben Kanizsa védelmére Nádasdy Tamás, a dunántúli részek főkapitánya állt 200 lovas, Veszprémben 32 lovas és 200 hajdút vettek zsoldjegyzeikbe.¹²⁶ 1550-ben Szigetvárot 100 lovas és 150 hajdút, Lakon 10 hajdút, Pacodon 6 hajdút, Somogyváron 24 hajdút, Veszprémben 50 lovas és 80 hajdút, Vitányban 3 lovas és 12 hajdút, Tatán 20 lovas és 80 hajdút, Pannonhalmán 12 lovas és 32 hajdút taláunk.¹²⁷ 1554—55-ben Győrben 500 lovas, 300 gyalogos, 100 naszádos és 13 tüzér, Pápán 200 lovas és 200 gyalogos, Devecserben 150 lovas és 100 gyalogos, Tatán 60 lovas, 100 gyalogos és 3 tüzér szolgált.¹²⁸ A kicsiny várakban mindössze csak 10—20 huszár tanyázott azzal a feladattal, hogy ne engedjék az ellenséget a végvárvonal mögé belopózkodni. „De ha nem több lenne csak egy 25 lovas és annyi yalog benne (ti. a keszthelyi klastromerődben — Sz. I.) — írja Gersei Pethő János 1552-ben —, mégis megoltalmazhatnák száguldótól az várig”.¹²⁹ Míg Veszprém védelmére 1550-ben 150 lovas és 100 gyalogost tartottak szükségesnek, addig Sümegre 50 lovas és 16 gyalogost, Tihanyba 24 lovas és 16 gyalogost, Csesznekre 5 lovas és 10 gyalogost, Vázsonyba 6 lovas és 10 gyalogost, Leveldre 25 lovas és Döbröntéren 5 lovas irányoztak elő.¹³⁰ Az 1577. évi jegyzék szerint a Duna és a Balaton közötti és a Balatontól Drávaig terjedő védelmi szakaszon a kisebb várakban jóformán kizárólag magyar huszárokat és darabontokat taláunk.¹³¹

A végvári harcok mindkét fél által előszeretettel alkalmazott egyik módja a lesvetés. Lényege az ellenség észrevétlen megközelítése, rejtkehelyből való hirtelen és váratlan megtámadása. Ez történt például a Bakony szélén 1551-ben, amikor a győri, a pápai és a veszprémi őrség lest vetett a stájerországi rablóportyáról hazatérő Velisszián (Velicsán) fehérvári bég csapatainak. A török „ráment!” a lesre, s a mieink levágták az egész sereget. Maga a bég is csak nagy ügyvel-bajjal tudott Fehérvárra bemenekülni.¹³² Szigetvár, Palota és a Balaton-vidék vitézei az 1550-es években főleg a konstantinápoly—budai hadiút mellett szoktak lest vetni a fel és alá járó törököknek.¹³³ Nádasdy Kristóf esztergomi katonái 1561-ben Földvárnál Kászon pasa egyik vándjától kocsikat, lovakat zsákmányoltak és rabokat ejtettek.¹³⁴ A másik kedvelt harci mód a párviadal, a végvári katoná életének, személyes vitézségének legjellegzetesebb megnyilatkozása. Híres bajvivó — vagy ahogy abban az időben mondták — „versengős” vitéz volt a XVI. század második felében Gyulaffy László, Csobánc, Magyar Bálint, Fonyód és Szigliget, Pisky István, Tihany és Thury György, Palota kapitánya.¹³⁵ Egyik leghíresebb párviadal éppen Csobánc

falai alatt zajlott le Gyulaffy László várkapitány és Pajazit hegyesi török parancsnok között 1561-ben.¹³⁶

Mindaddig, amíg a török uralom ránehezedett Magyarországra, nem jobbágyok, hanem hivatásos katonák védték elsősorban a hazát. A végbeliek is zsoldos katonák. A „katonai mesterség” ugyanis oly mértékben specializálódott, s a mindennapi paraszti életformától annyira eltávolodott, hogy a gyakorlatlan jobbágytömegekkel nem lehetett jelentős katonai eredményre számítani.¹³⁷ A magyar zsoldos szolgálati viszony — melynek régi magyar neve a jargalás — eleinte még a régi familiáris viszony hajtása; az úr évi bérrel fogadott szolgálatába katonákat. A havi zsold vagy hópénz idegen hatásra terjedt el. De a jargalás — a zsoldos szolgálatnak ez az ősi magyar formája —, érvényben maradt nemcsak a huszároknál, hanem a naszádosoknál vagy vízi hajdúknál is.¹³⁸

A végvári katonaság javarészt olyanokból került ki, akiknek otthonát, földjét elpusztította a török, vagy az örökös jobbágyrendszernek szorításából menekültek, és akik javaikat elvesztvén hivatásuknak tekintették a török elleni harcot.¹³⁹ A végvári katonasága emberanyag-utánpótlását elsősorban a török hódoltság területéről és a kettős adózás alá jutott peremvidékekről kapta. Az egyetlen nemesek nagyszámban hagyták üresen kúriáikat (propter metum Thurcarum aufugerunt), s valamely főúr védelme alá húzóda sokan közülük fegyvert ragadtak. Werbőczy Imre, Tolna megye főispánja írja egyik levelében, hogy katonái többnyire szegény nemesek, és nem szolgálhatnak zsold nélkül.¹⁴⁰ Voltak a végvári katonák között birtokaikról elűzött közé- és kismesek. A „magyar Achilles”-ként emlegetett Gyulaffy László is — ősrégi főnemes nemzetség (Rátót) leszármazottja — csak azután vállalta fel a királyi szolgálatát, hogy a török elfoglalta birtokait, a megmaradt csobánci vár kőfalából pedig nem tudott megélni. Egymás után viselte a pápai, a tihanyi és a veszprémi kapitányságot.¹⁴¹ Magyar Bálint, a XVI. század közepén a Balaton környékének nagyhírű vitéze, a „szaláságon” (Zala megye) birtokos, de a török hódítás miatt elszegényedett nemes családból származott.¹⁴²

De a végváriak óriási többsége a jobbágyok sorából került ki, akik egyrészt a török, másrészt az elviselhetetlenné vált feudális elnyomás elől menekültek el és választották a végvári katonai küzdelmes életét.¹⁴³ Társadalmi szempontból ezeket deklasszálódásuk közös ténye, létfenntartásuk labilis, vegetatív jellege formálta össze sajátos arculatú, különálló közösségekké. Mindennapos életükben az önfeláldozó hazaszeretet és a hivatásos katonaság zsoldos szelleme kapcsolódott egymáshoz. Egyfelől tartalmazta a környék lakosságát az idegen hódítók ellen, másfelől — az önfenntartás kényszeréből — önmaga sanyargatta a dolgozó népet.¹⁴⁴ Egy lényeges különbség mégis elválasztotta a végbelieket a kódorgó szászári zsoldosoktól; a mieink — a megélhetésen kívül — otthonukért, szülőföldjükért, családjukért, a létfenntartásukért szolgáló termelési eszközökért harcoltak az idegen hódítókkal szemben. S az az őrség, amely övéinek biztonságáért és otthonának fennmaradásáért is küzdött, elszántabban harcolt, mint az idegen.¹⁴⁵

A várrendszer kiépítése és fenntartása óriási költségbe került. E hatalmas összeget Magyarország maga a saját adójából képtelen volt fedezni; a végvári vonal fenntartásának terhei jóval meghaladták Magyarország erejét.¹⁴⁶ A várvonal fenntartásában elsősorban a vártartományok jövedelmei jöttek számba. Miksa király 1568-ban maga nyilatkozta ki, hogy a török széleken levő várak csak úgy tudják magukat jól fenntartani, ha bizonyos falvaik vannak az ingyenmunkák végzésére és a földesúri adók fizetésére.¹⁴⁷ A vár a katonai védelem támaszpontja mellett uradalmi központ, hova 10-20, esetleg 30-40, de olykor száznál is több falu hordta össze szolgálatáit.¹⁴⁸ Erre a jövedelemre akkor is számíthattak, amikor a zsold elmaradt. Ezért Miksa király Veszprém 1566-ban történt visszafoglalása után a vár fenntartására 24 falut rendelt, közöttük olyanokat is, amelyeket addig a tihanyi várkapitány bérelt a veszprémi káptalantól.

A vártartomány a provisor által központilag kezelt és a katonáknak zsoldként kiosztott helységek együtteséből állt.

A várkapitányok élénken figyelték, nincsen-e a környéken olyan birtok, mely a koronára szállt vissza, hogy a várhoz csatolják. Martonfalvai Imre deák írja: „... Miért hogy Szegligethöz igen kevés jóság vala, nem volt az nagy pusztá várat honnét az én uram akaratjából az Kaal völgyet, az német völgyet és az Dergicséket Szegligethöz foglalám szolgálatra, az Tomay Ferenc részjóságát azonképen, melyet Ferdinánd ő felsége per defectum seminis az én uramnak (ti. Török Bálintnak — Sz. I.) condonált volt ezökből és az vár tartományából, Somogyvárból is (kit én birtam) kezdém Szegligetöt építenem és mindenféle éléssel megtakarnom...”¹⁵⁰

A várhoz szerezték meg az elhagyott egyházi birtokot is. Így például a veszprémi püspökség és káptalan birtokainak egy részét Palota tartozékai között találjuk, másik részét pedig Tihany, majd 1566 után Veszprém vára fenntartására fordították.¹⁵¹ Gyulaffy László 1560-ban úgy vette át Takaró Mihálytól a tihanyi várkapitányságot, hogy a veszprémi káptalan 15 birtokáért ő fizeti a 200 forint árendát. Ezenkívül 150 forintért bére kapta a körmendi apácáknak Tihany közelébe eső jóságait is.¹⁵² Arra törekedett, hogy minél több községet erőltessen a szolgálatra és az adózásra. Ezzel azonban maga ellen ingerelte a veszprémi püspököt, a kamarát és a megye urait.¹⁵³ A király 1564-ben úgy intézkedett, hogy Gyulaffy Tihany összes jövedelmeit Salm Eck gróf győri főkapitány számára kezelje, a győri főkapitány pedig e jövedelmek „főlölségét” a szenyéri (Somogy megye) vár fenntartására fordítsa.¹⁵⁴

A vártartományhoz kell sorolnunk azokat a birtokokat is, amelyeket a végváriak adományként szereztek meg maguknak. A végvári kapitányok a hódoltságban fegyverrel biztosítottak váruk számára adózó falvakat, fittyet hányva arra, hogy ki annak jogos tulajdonosa; egyszerűen kiosztották tisztjeik között. A XVI. század híres törökverő vitéze, Gyulaffy László állandó portyázásai során mindig több és több hódoltsági község jobbágyait kényszerítette adófizetésre.¹⁵⁵ Magyar Bálint, Szegliget és Fonyód kapitánya, Veszprém elfoglalása után a Palotához tartozó jóságokat elfoglalta, s meghagyta a szegénységnek, hogy „ezután hozzá hallgassanak”.¹⁵⁶ Ment is ellenük a panasz a legkülönbözőbb fórumok elé. Magyar Bálint 1562-ben önérzetesen védekezett: „En réam nem Somogy vármegye panaszol, hanem az kik az Dráván túl laknak mint Tahy Ferenc és Perneszy András, kik az én árnyékomban nyugosznak”.¹⁵⁷

A várbirtokok jövedelmei a legkülönbözőbb forrásokból táplálkoztak, s a török közelsége miatt elég bizonytalanul folytak be. Így többek között a Tihanyhoz tartozó és bérelt birtokok jövedelmei sem fedezték megközelítően sem a vár és őrsége fenntartásának költségeit. Hisz az 1572. évi 76 egész telek készpénzben mindössze csak 67 forintot jövedelmezett egy évre, amikor a tihanyi őrség egyhavi fizetésének is csupán a negyedrészt fedezte volna. A készpénzfizetésnél sokkal nagyobb volt a falvaknak az a jelentősége, hogy ingyenmunkát, termésükből dézsmát és ajándékokat vagy élelmet szolgáltattak a várnak.¹⁵⁸ Ezért a király kénytelen volt az egyházi tizedeken kívül állandóan egyéb jövedelmeket is a várvonal fenntartására fordítani. Ami nem telt ki a megyék hadiadójából (subsídium), azt a bécsi kamara, illetőleg a hadipénztár egészítette ki.¹⁵⁹

A védelem terhe nem egyedül Magyarországra nehezedett; támogatták őt ebben — elsősorban saját jól felfogott érdekében — a német birodalmi rendek. A birodalmi gyűlések segítségével azonban nem jelentett olyan támogatást, amitől a magyarországi védelem sorsa függött volna.¹⁶⁰ Az osztrák tartományok és a cseh-morva rendek is magukra vállalták bizonyos időre egy-egy végvár költségeit, illetve katonákkal való ellátását, de ők is csak saját országuktól igyekeztek távol tartani a veszedelmet.¹⁶¹ Ausztria fizette 1554—55-ben Győr, Pápa, Devecser, Vázsony, Tihany, Csesznek, Tata helyőrségét egészen és Komárom szükésgletének egy részét.¹⁶²

A Habsburg-birodalom — más irányú kötelezettségei miatt — lemondott a török hódítók visszaszorításáról. Az ellenség megállítására sem fordított akkora erőt amekkorát kezdetben lehetőségei nyújtani tudtak volna. Ferdinánd — birodalmi segítséggel — a Komárom — Esztergom — Léva — Tokaj vonalat tudta megtartani. Ez Magyarország szem-

pontjából a hadiállapot tartótlását jelentette. A Habsburg-központosítás nem tudta megvédeni hazánkat a hadszínter borzalmaitól; így a királyi Magyarországnak a töröktől meg nem szállt részei katonai vidékké váltak.¹⁶³ A török feltartóztatásában Magyarország lakossága vállalta a legnehezebb szerepet és a legsúlyosabb terheket mind az anyagi, mind a véráldozat tekintetében.

A királyi várak őrsége rendszertelenül és hiányosan kapta fizetését. Már a XVI. század közepén megtörtént, hogy a végváriak évekig zsold nélkül szolgáltak, később pedig még rosszabbodott a helyzet.¹⁶⁴ Gyulaffy László 1553. május 19-én írja, hogy a pápai gyalogosok tisztjei és tizedesei kijelentették: a nagy fizetlenség miatt éhséggel kell meghalniok.¹⁶⁵ A kanizsai őrség fizetlenségéről így panaszkodott Magyar Bálint kapitány 1555-ben Nádasdy Tamásnak: „... A vitélző nép, különösen a gyalogság igen zúgolódik a nagy fizetlenség miatt... minduntalan mennek, szokdósnak Kanizsáról és Szenyérből fizetetlen és pénztelen voltak miatt...”¹⁶⁶ Matasin Ferenc hadbiztos 1578-ban így ír tihanyi szemléjéről: „A katonák mind egy szálig elbocsátásukat kérték a kapitánytól, mert nem tűrhettek tovább fizetlenségüket. Oly szegények, hogy mikor az órálláson egymást felváltják, egyik a másik ruháját veszi magára, hogy a hideg ellen védekezzenek, míg azok, akik dolgukat az őrségen végezték, kunyhóikban lappanganak.”¹⁶⁷

Szajról-szajra járt a keserű szólásmondás: a magyar katonának vagy éhen kell halnia, vagy rablónak kell lennie.¹⁶⁸ „A katonáknak nincs élésük, nincsen pénzük — idézi Takáts Sándor —, az éhség kényszerítette őket, hogy kimenjenek és fosztogatásból éljenek.”¹⁶⁹ A végváriak többsége nyomorban és szegénységben is helyén maradt, vállalva a nélkülözéseket. „Hazánkért és magunk becsületéért lakjuk a végeket” — kiáltották világgá a végbeliek.¹⁷⁰ Így vallották: „Ha nem harcolunk a török ellen, azt is elveszítjük, ami még a miénk Magyarországból.”¹⁷¹ Róluk szól egy XVI. századi levél: „... olyanok vannak bennök (a végházakban — Sz. I.) — irják 1550-ben —, hogy éhen is meghalnak, oly szegények vannak bennök. Sírnak a nyavalyások, de azért helyüket megállják.”¹⁷²

Bár az északi Balaton-part várai a török uralom egész ideje alatt általában megmaradtak magyar kézen, de a környező falvak nagy része a török adófizetőjévé lett. Pesti Bornemissza Ferenc királyi biztos azt írja 1558-ban Tihanyról, hogy „nyolc-tíz mérföldnyire a vártól minden föld a töröknek hódol s a kapitány kevés népével nem merészelhet gátat vetni az ellenség portyázásának és támadásainak... úgy hogy a török szabadon járhat-kelhet Tihany körül...”¹⁷³ A hevenyészetten kiépített Balaton-környéki várak — Keszthely, Szigliget, Sümeg, Csobánc, Vázsony, Tihany — gyenge őrsége nem tudta teljesen eltorlaszolni a török terjeszkedését.¹⁷⁴ A főveszély az 1540-es évek végén, az 50-es évek elején Veszprém és Nagyvázsony felől fenyegette a Balaton-felvidéket és a zalai végeket.¹⁷⁵

Fráter Györgynek a területi egység helyreállítására irányuló törekvése 1551-ben sikerrel járt: Magyarország vérontás nélkül egy uralkodó — Ferdinánd — fennhatósága alá került. Az erdélyi — és általában a magyarországi — közvélemény ebben látta az erők egyesítésének előfeltételét, s a törökkel szemben tanúsítandó ellenállás sikerének egyedüli garanciáját.¹⁷⁶ De Szulejmán szultán nem nyugodott bele abba, hogy Magyarország egy koronás fő uralma alatt egyesüljön. Erdély átadását a Porta nyílt hadüzenetnek tekintette és megtörte az 1547. évi fegyverszünetet, mielőtt az még lejárt volna. A szultán 1551. július első felében parancsot adott Szokolovics Mehemed ruméliai beglerbégnak, hogy csapataival tüstént induljon Erdélybe, úgy ki onnan Ferdinánd seregeit és Izabella, s János Zsigmond távozását akadályozza meg.¹⁷⁷ Eközben az Ali budai pasa által összevont csapatoknak arra kellett ügyelniük, hogy az Erdélybe küldendő királyi segédcapatoknak útjukat állják. Ha a ruméliai és a havasalföldi csapatok Szolnok, Eger és a bányavárosok ellen indulnak, akkor a budai pasa serege támogatja azokat.¹⁷⁸

Khádím Ali budai pasa a szultán parancsából hadba hívta a dunántúli és Tisza-melléki szandzsákok hűbéres csapatait

és a Dunán innen és túl portyázó beütéseket hajtott végre.¹⁷⁹ Az egybegyűjtött török csapatok, amelyeknek létszámát Verancsics Antal 4000 főre becsülte, elégtelenségnek érezték magukat az erősebb várak — Szolnok, Eger vagy Győr — megostromlására. Ezért olyan irányban portyáztak, amerre legkevésbé sem számítottak megjelenésükre. Egyik részük a Duna bal oldalán a Kisalföldön egészen a bányavárosok pereméig tört előre, a másik részük pedig a Dunántúlon garázdálkodott. Több ezer embert fűztek rabszjára, a barmokat elhajtották és igen sok helységet felégették.¹⁸⁰

De a törökök a legtöbb helyen nem vihették végbe büntetlenül rablóportyáikat annak ellenére sem, hogy a dunántúli várak őrségei — Szigetvár, Veszprém, Győr és Komárom kivételével — elég kislétszámúak voltak még ebben az időben.¹⁸¹ A rabló portyázásokról visszatérő törökök közül a mieink sokat megöltek vagy elfogtak. A pécsi törökök közül mintegy 1500 lovas Dervis bég vezetésével átkelt a Somogy megyei Rinya folyón és Babócsa környékén rabolt és pusztított. Zsákmánnyal megrakottan éppen visszatérőben voltak, amikor a mieink a Rinya mocsarai között rájuk ütöttek és megszalasztották őket. A következő éjjel azokat a törököket, akiknek sikerült egéruat nyerniük, Kálmáncsehi és Görösgál mellett Tahy Ferenc, Horváth Márk és Allia Mátyás csapatai szórták szét.¹⁸²

Bizonyos Ádám deák 1551. szeptember 1-én és 4-én arról értesítette Nádasdy Tamást, hogy a török sereg Nagyvázsony felől Sümeg és Tátika várak közt Szentgrót részeit, Szentgrót völgyét és tartozékait felprédálta.¹⁸³ A győri, a pápai és a veszprémi őrség a Bakony szélén lest vetett Velicszian (Velicsán) fehérvári bég csapatainak, s mint már említettük, az egész csapatot levágta. Maga a bég is csak nehezen menekült be Fehérvárra.¹⁸⁴ Mivel a török portyák a Dunántúlon egyre gyakoribbá váltak, Ferdinánd király 1551. szeptember elején kénytelen volt Győrbe, Tatára és Pápara csapaterősítéseket küldeni.¹⁸⁵

Fráter György halála arra indította a szultánt, hogy a status quo-t — a korábbi helyzetet — visszaállítsa, sőt — amennyire lehetséges — a hódoltság kiterjesztésével Ferdinánd hatalmát Magyarország egyéb részein is a lehető legszűkebb korlátok közé szorítsa.¹⁸⁶ A Porta katonapolitikáját 1552-ben mindenképp a számbajöhető ellenséges erők megosztására irányuló törekvés jellemezte. Szulejmán három nagy sereggel több irányban támadva akarta megzavarni a Habsburg hadvezetést.¹⁸⁷ A havasalföldi török-tatár hadnak — amelyhez még a két román vajdának is csatlakoznia kellett — az a megbízatás jutott, hogy Erdélyt megszállja, Ferdinánd ottlevő hadait kiűzze és János Zsigmondot visszahelyezze a fejedelmi székre.¹⁸⁸ A másik sereg vezére, Ali budai helytartó azt az utasítást kapta, hogy Veszprém és a Hont-Nógrád megyei várak ellen végrehajtott támadással kösse le Ferdinánd dunántúli és felvidéki erőit, amíg a török főcsapat Ahmed pasa vezetésével Temesvárt ostromolja.¹⁸⁹

A veszprémi hajdúk 1552 tavaszán megtámadták a Hamza bégét Székesfehérvárra kísérő 200 lovas és janicsárt, Iliász ágát megölték és minden poggyászukat elvették. Ali budai pasa gyorsan összegyűjtötte a magyarországi török csapatokat és Veszprém várát ostrom alá vette.¹⁹⁰ A támadás váratlanul és meglepetésszerűen érte a várat, amelynek fokán június 1-én már török zászló lengett.¹⁹¹

Veszprém eleste magában véve is érzékeny veszteséget jelentett; a hódoltság határait nagy darab földre terjesztette ki. A várból tovább folytatódott a török portyák.¹⁹² A veszprémi püspök nem sokkal a vár eleste után, június 14-én arról számolt be, hogy a fehérvári török a sümegi vár egész tartományát tüzzel-vassal pusztítja. Nem tudják sem a napot, sem az órát, mikor szállja meg Sümegét, de biztos, hogy nem-sokára az is elvész, s akkor egész Zala megye a török hatalmába jut egészen Stájerországig.¹⁹³

Veszprém eleste után a török még inkább be tudott hatolni a Balaton-vidékre.¹⁹⁴ A Balaton északi partvidéke hódoltsággá változott; falvai a magyar földesurak mellett a töröknek is adóztak. Ennek eredményeként a török az ún. „közös” falvakkal (pl. a szántói járás területén) igyekezett „kíméletesebben” bánni. Azok a helységek, amelyek a töröknek is adóztak, csak felét fizették a királyi adónak. A szántói szék-

hez tartozó falvak ki akarták használni ezt a kedvezményt, s a hódolt falvak közé számították magukat. „... Hiába vagyok — írja Szele Jakab dicátor 1555-ben —, mert az adót nem hordják, én eleget irtam és kiáltozom a vármegyének és a vicispánoknak”.¹⁹⁵

A Balaton-vidéki végházak nem tudták megakadályozni, hogy a tapolcai és a szántói járások területe hódoltságá ne váljék.¹⁹⁶ Az ellenség elfoglalta és elpusztította Devecser.¹⁹⁷ Egy kémjelentés szerint Ali budai pasa addig nem nyugszik, amíg Pápát meg nem szerzi, „és itt az földet el nem rabolja és el nem foglalja”.¹⁹⁸ 1552 nyarán Magyar Bálint fonyódi és szigligeti kapitány hópénzes vitélő népével Szentgrót körül szállt táborba, hogy innen a török hadmozdulatait eredményesebben figyelhesse.¹⁹⁹ Veszélyben forgott Tapolca, Level, Pannonhalma és Tata.²⁰⁰ Veszprém eleste után az egyházmegye püspökei székhelyüket Sümeg várába helyezték. A várat Kövess András püspök (1553—1568) erősítette meg, ahol jelentős számú csapatot tartott.²⁰¹

Vázsony 1553-ban rövid ostrom után elesett. A törökök 1554 november havának első napjaiban — Nádasdy Kristóf tudósítása szerint — ostrom alá vették Csobáncot, de a vár bevételeivel kudarcot vallottak.²⁰² Az ellenség november 7-én Tihany falait törte, de a várat nem sikerült elfoglalnia. Éjjeltől négy óráig ostromolták, s körülötte mindent felégettek.²⁰³ A hódoltság fokozatos terjedését mutatja Zala megyében a hódolt és a hódolatlan porták közti aránya is. Amíg 1549-ben Zala megyében 5200 hódolatlan porta mellett csak 126 hódolt portát (2,4%-ot) találunk, addig 1564-ben a 2792 hódolatlan porta mellett a hódolt porták száma már 678, vagyis az összes portaszám 24,2%-a.²⁰⁴

A török háború — ha kisebb mértékben is — tovább folyt. A Dunántúlon majd minden évben elveszett néhány vár, kisebb-nagyobb terület. A török seregek most Közép- és Dél-Somogyot hajtották igába. Toigun budai pasa 1555-ben elfoglalta Kaposvárt. Ennek hírére Korotna őrsége ágyúlövés nélkül az ellenség kezére adta magát. Szenyér vára azonban hősiessé ellenállt. A török sereg ekkor Bajomot és Berényt felégetve Babócsa ellen fordult, melynek őrsége harc nélkül feladta a várat. Így 1555-ben majdnem egész Somogy török uralom alá került.²⁰⁵

A török hódoltság hullámai Szigetvárt és Kanizsát verdesték. Kaposvár eleste után rendszeressé váltak a Fonyód és környéke elleni támadások. Csakhogy ekkor még Magyar Bálint kapitány sorra diadalmasan verte vissza a meglepetészerű török támadásokat. 1555. szeptember 22-én éjjel Mohamed bég népe megtámadta a fonyódi várat. Éjjeltől hajnalig tartott az ostrom; az ellenség elfoglalta a régi palánkot, de a védők kirohantak és irtalom nélkül ölték, vágták a futókat. Nem sokkal később, 1555. október 10-én a fejevári, a koppanyi és az endrédi törökök Naszuf bég vezetésével újból megrohanták Fonyódot, de Trombitás Balázs — Magyar Bálint távollétében — szárazföldön és a Balaton vizén hajókról diadalmas harcban visszaverte a támadókat.²⁰⁷

Dervis pécsi szandzsákbég 1555-ben felszólította a Kanizsától a Balatonig terjedő vidék falvait, hogy hódoljanak meg, „legyenek az hatalmas császárnak hivei, mert ha be nem hódolnak, kárt kezdenek vallani”. A Keszthely-környéki falvak — Tomaj, Fenék és Falud — a többi helységekkel együtt meg is hódoltak a töröknek.²⁰⁸ A török uralom tehát, Veszprém megyei terjeszkedése után, nemcsak Zala megye keleti részén, hanem az Alsó Zalamellék vidékén is megvetette lábát. Már az 1560-as évek közepén rendezett török bírósági kerület (náhie) működött Zalavár és Kanizsa között. Hozzá tartozott Kolon, Malona, Galambok, Ujlak és Karos.²⁰⁹

Az 1556. évi dunántúli hadjárat — ha nagy eredményt nem is ért el —, mégis sikeres volt olyan értelemben, hogy megvédte Szigetvárt. A budai pasa kénytelen volt ez alól a „tolvaj tanya” alól visszavonulni. Ezzel a sikeres védelem lelassította a török hódítás kiterjesztését a Dél-Dunántúlon.²¹⁰ A török portyák azonban továbbra sem szüneteltek. 1557 januárjában Zrinyi Miklós horvát bán két faluját, Csákánt és Szakácsit (Somogy megye) rabolta meg a török. Mintegy 300 embert vittek magukkal. Fonyód várában az öreg Magyar Bálint egyre inkább körülvéve az ellenséges árral pró-

bálta feltartóztatni a törököt. „Csak én magam vagyok köztök — írja — mint az ördög a sombékön”.²¹¹

1557. május 1-én Hamza esztergomi bég éjjeli rajtaütéssel Tatát foglalta el. 1558 október elején a török — Tihany, Vázsony, Devecser, Hegyesd és Csobánc vára alatt békeben elvonulván — éjnek idején Szigligetet felgyújtotta, s a lakosok nagy részét fogságba hurcolta.²¹² 1559-ben Csobánc várát ostromolta, de nem tudta bevenni.²¹³ 1560 decemberében a török, Hamza bég vezetésével Fehérvárot gyülekezett és onnan vagy 100 lovas és 200 gyalogos indult Veszprémbe, hogy az ottani őrséggel együtt a vidék kirablására induljon.²¹⁴ Devecseri Choron János 1560. december 31-én írja Nádasdy Tamás nádornak: „Hiszem, hogy ez hírül vagon Nagyságodnak, hogy Hosszúpáhot, Nemetpáhot (Alsó-, és Felsőpáhokot — Sz. I.), Sármelléket, Egregyet és az több környül való falvakat az törökök elrablották, és az Balaton jegén mentek vissza az rabokkal”.²¹⁵

1561 márciusában minden órában féltek, hogy Keszthely és Tátika is elvesz.²¹⁶ A török április 16-án váratlanul meglepte és birtokába vette Hegyesd várát,²¹⁷ a környező népet három mérföldnyire tüzzel és vassal hódoltatta.²¹⁸ Hegyesd elfoglalása után az ellenség a balatoni várakat még inkább fenyegette. „Az apró házakat (=végházakat Sz. I.) el fogja szedegetni — írja Ormány Józsa sümegi várnagy Csányi Ákoshoz —, úgy mint Tihant, Vásont és a kit akar”. Majd felhívja Csányit, Nádasdy Tamás nádor főemberét, hogy „szóljon és írjon mind uraknak minden féle népeknek, hogy hazajökhért támaggyanak föl ezennel, mert ezennel elvesz ez Zalaság”.²¹⁹

Végös veszedelemben forgott Szentgrót, Keszthely, Sümeg és Rezi vára is.²²⁰ Ezért Nádasdy Tamás nádor sürgette Ferdinánd királyt, hogy a Balaton környéki várakba — Szentgrót, Pápa, Devecser, Komár, Sümeg, Csobánc, Tátika, Szigliget és Keszthely váraiba — helyezzen megfelelő számú őrséget.²²¹ Egy 1561. június 15-én kelt jelentés Nádasdy Tamáshoz arról számol be, hogy a veszprémi püspökség három falvát, Hosszúpáht, Nemetpáht és Szentandráspáht meghódította a török.²²² A jelentés írója, Mezözlaky Ferenc úgy értesült, hogy Hamza bég nem engedte meg, hogy ezt a három falut felprédálják s elpusztítsák, hanem úgy rendelkezett, hogy Szentgyörgy, Mánd, Köszvényes, Sármellék, Égenföld, Zalavár és Hidvég községeket el kell pusztítani.²²³

Enyinger Török Ferenc 1561. július 18-án arról számolt be Nádasdy Tamás nádornak, hogy a török felégette Szentgrót városát. Magát a várat is ostromolták, de annak nem árt-hattak.²²⁴ A sikertelen ostrom után a környező falvakat rabolták és égették. A sümegi őrség azonban a Hosszúberken rajtuk ütött és szétverte őket.²²⁵ A fehérvári török augusztus első napjaiban ismét Veszprémben gyülekezett. Kémjelentések szerint „ki akarnának jönni ugyan derék sereggel, hogy az egész Szalagot (=Zalaságot — Sz. I.) elrabolják”. Azt beszélték, hogy „Sümeg alá akarnának jönni és az mi kicsiny váráskája vagon el akarnák égetni”.²²⁶ A török Hegyesd alól — Ormány Józsa Sümegi várnagy jelentése szerint — „az Zalán innét akar rablani falukat”. „... két fele vagon szándékok Kesztelre és Gogánfalvára és ott egynehán falukra...”.²²⁷ Az ellenséges portyák Vázsony és Devecser körül folytak.²²⁸ A hegyesi Pajazit vajda is hol Devecser, hol Sümeg körül „forgolódott”.²²⁹ 1561 november elején a fehérvári török Vázsonyt és Tihanyt szeretete volna elfoglalni.²³⁰ Más forrás szerint Csesznek várát akarta „meglejni”. A külső várat állítólag meg is vették, de aztán kiverték őket belőle.²³¹

Magyar Bálint 1561. december 26-án arról tett jelentést Szigligetről Nádasdy Tamás nádornak, hogy a budai, esztergomi és más végbeli törökök „igen gyülekeznek és Zala vármegyében nagy rablást akarnak tenni”.²³² A Hegyesd várába helyezett vajda, Pajazit nagy erővel kezdte azt építeni. Gyulaffy László csobánci kapitány igyekezett akadályozni a hegyesi vár építését és élelmezését. Erősen sürgette Hegyesd visszafoglalását. 1562 április elején Gyulaffy, Magyar Bálinttal a szigligeti és fonyódi kapitánnyal, továbbá Török Ferencsel, Choron Jánossal és Salm Eck győri főkapitány segítségével kétheti ostrom után visszafoglalta Hegyesdet.²³³ Gróf Salm a visszafoglalt hegyesi várat fel-

gyújtatta, falait pedig leromboltatta.²³⁴ „Hegyesd vára olyan törött és romlott állapotban van — írja Magyar Bálint április 10-én Nádasdy Tamáshoz —, hogy az ellenség sem kívánja lakóhelyének”.²³⁵ A vár visszavételét a Balaton-melléki hődsítágra nézve rendkívül fontos haditénynek tekinthetjük.²³⁶

Arszlán budai pasa 1566. június 6-án 8—9000 főnyi seregével Palotát kezdte ostromolni, de a Thury György által vítvízül védelmezett várral nem boldogult. Salm Eck győri főkapitány 14000 főnyi sereggel megindult Palota felmentésére. Arslán pasa a királyi sereg közeledésének hírére el-takarodott Palota alól. Salm most Thuryval együtt Veszprém alá ment, s rövid ostrom után 1566. június 24-én visszafoglalta.²³⁷ Veszprém elfoglalása után a királyi és a magyar hadak Tatát, Gesztest és Vitánt vették be.²³⁸

Az 1566. évi török hadjárat hadászati célkitűzése a Bécs elleni támadás feltételeinek biztosítása mellett, Nyugat-Magyarország elfoglalása volt. Mindezeknek hadművelési előfeltételét Szigetvár elfoglalása jelentette.²³⁹ Zrinyi Miklós úgy készült az ostrom fogadására: vagy megvédi a várat, vagy a várral együtt pusztul. Mintegy 2500 magyar és horvát katonával mindaddig feltartóztatta az ellenség rohamait, amíg a gyűjtőlövedékek lángba nem borították a várat. Szeptember 6-án aztán elérkezett a vár védelmének világraszólóan hősiességű végmozganata. Az égő várból Zrinyi vezetésével páncél nélküli, csupasz karddal rohantak ki az ellenség közé a biztos halálba.²⁴⁰ Musztafa pasa elfoglalta az őrsége által gyáván elhagyott Babócsát, Csurgót és más kisebb erősségeket. A portyázó törökök Kanizsa, Berzence és Komár környékén nagy zsákmányra tettek szert.²⁴¹ A királyi sereg tetlenül vesztegelt Győr alatt, míg Szigetvár hősi har-cát vívta, aztán pedig dolgvégezetlenül szétoszlott.

Szulejmán szultán halálával lezárult a nagy török terjeszkedés időszaka. Utóda, II. Szelim 1568-ban Miksa „bécsi királlyal” megkötötte a drinápolyi békét, amely lezárta a végvári harcok első szakaszát, de egyáltalán nem vetett véget a török beütéseknek.

Az 1566-os esztendővel lezárult a Balaton-vidék életének is egy zaklatott, szenvedést és pusztulást hozó szakasza. Nemcsak azért tekinthetjük az 1566-os esztendőt az 1541-től 1566-ig terjedő szakasz határmezsgyéjének, mert Szulejmán utolsó nagy hadjárata közelebb hozta a török veszelyt, hanem azért is, mert Veszprém visszavétele után az eddig keleti irányból indított török támadások iránya a Balaton-felvidékről délre tolódott át. Most már elsősorban Kanizsa vált a Dunántúl déli részének oltalmazójává. A harcok ezután nem Szigetvár előterében, Pécs körül, hanem Szigetvár—Kanizsa közt Somogyban és Belső-Zalában lángoltak fel.²⁴²

Szigetvár eleste után feljöttek a martalóc török csapatok a Balaton déli szegélyéig és a zalai végekig. 1567-ben Karpornakot és az apátság birtokait is elpusztították.²⁴³ Sorra égtek a somogyi palánkok. Magyar Bálintnak 1573-ban bekövetkezett halála után két évvel, 1575-ben jelentették, hogy „Fonyódot megvették, az benne lovokat mind levágták, testüket megégették”.²⁴⁴

A Balaton-vidék népének a harca szinte kiszakíthatatlan része annak a küzdelemnek, amelyet a tengerparttól kiindulva a török terjeszkedés vonalába eső népek szinte örökségként adtak utódaiknak. A több évtizeden át folytatódó végvári harcok — különösen az 1540-es évektől a 70-es évekig tartó időszakban — feltartóztatták és megállították a török előnyomulást. Az elnyomott jobbágytömegek többsége elsősorban termelőmunkájával, termény- és pénzadójával támogatta a végvári küzdelmet. A harcokat gáncsolta a törökkel megalkuvó, katonáit hanyagul fizető király, az uralkodó osztály, mely igyekezett szabadulni a végvárcsapatok fenntartásával ráháruló kötelezettségekről. Ennek ellenére a végvári harcok, a dolgozó nép s a belőle származó végváriak hősiességű áldozatvállalása és helytállása — gyakran kilátástalan viszonyok között — megakadályozta az ellenséget az ország teljes megszállásában, elpusztításában és jelentősen hozzájárult a török támadó erejének felmorzsolásához. A végvári küzdelmek igazságos háborúk voltak; találkoztak a nép alapvető érdekeivel.²⁴⁵

Szántó Imre

JEGYZETEK

¹ Komáromy A.: Verbőczy István és fia. Századok, 1910. 287—289. I. Werbőczy Imre egyik útközvető Tinódi Sebestyén énekelte meg a Verbőczy Imrénnek Kászón hadával kozári mezőn viadalja c. versében. Régi Magyar Költők Tára. Kiadta Szilády Aron. Tinódi Sebestyén költeményei (1541—1554). III. Bp. 1881. 282—287. 1. — ifj. Szakály F.: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526—1566). Dr. Puskás Attila (szerk.): Tanulmányok Tolna megye történetéből. II. Szekszárd, 1969. 23. 1.

² Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: Sta.), Ungarn, 1543. Fasc. 50. Thorozko Antal Ferdinándhoz. 1543. január. „... Caesar ante consuetum tempus venit cum magna furia ad occupandum totum Regnum Hungariae imprimis, poeste ceteras Maiestatis Vestrae Sacrae provincias...”

³ Károlyi A.: Fráter György levelezése és egyéb őt illető iratok, 1535—1551. Történelmi Tár, 1878. 558. I. Fráter György üzenete Ferdinándhoz. 1543. május. „Imperatorem Turcarum validissimo exercitu venire, quali antea nunquam in Ungariam venit...” — Szulejmán szultán seregének létszámára lásd: Verancsics Antal: Összes munkái. I. Pest. 1857. 230—231. I. Monumenta Hungariae Historica. Scriptores III.

⁴ Verancsics, Összes munkái. I. Pest. 1857. 252. 1. „Turcae vero potiti Valpone, Soklossio, Quinguecclesiis, Zixardo, Albaregali, Tata et Strigonio, aliis quibusdam arcibus non exiuis...” — Istvánffy Miklós: Historiarum de rebus Ungaricis. Köln. 1622. Liber XV. 160—168. 1. — Türkische und ungarische Chronica. Nürnberg. 1663. 306. 1.

⁵ Tolna megye lt. Kammerer hagy. Fasc. IV. (Közös p. ügyi lt.) 1543. okt. 23. Mekcsy István Ungnád Jánoshoz. „Simigio enim alibi Turcisci non fuere. solum in oppido Koppan, nam illic sunt nunque (nunc?) ut fertur 600 equites ac janichary 200, non ultra, illud oppidum fortificant”. Id. ifj. Szakály, Tolna megye negyven esztendeje 26. 1.

⁶ Verancsics, Összes munkái. I. Pest, 1857. 246. 1. „Nam totus ille tractus, qui est inter Albam et Strigonium, partim Turcis, partim Tartariis, quorum 20. M. fuisse fertur, inestabatur”. — Martonfalvai (Lacza) Imre Emlékirata (1528—1585). Kiadta Nagy Imre. Bp. 1881. 146—147. 1. Mon. Hung. Hist. XXXI. Írók.

⁷ Martonfalvai, Emlékirata. Bp. 1881. 153—154. 1.

⁸ Hammer, J.: Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. III. 260. 1. — Buchholtz, F. B.: Geschichte der Regierung Ferdinands I. Bd. V. Wien, 1834. 199. 1. — Salamon F.: Az első Zrinyiek. Pest, 1865. 320—322. 1.

⁹ Verancsics, Összes munkái. I. Pest, 1857. 227. 1. „Haec enim loca, velut membra foetissima haerebant Budae... parvo spatio et Danubio to-

toque Hungariae in extremis praesidiis erant relicta, imprimisque opportuna censebantur, ex quibus facile Buda restitui potuisset, si ea tene ac tueri scivissimus”.

¹⁰ Ifj. Szakály, Uo.

¹¹ Maksay F.: István „koppányi püspök”. Történelmi Szemle, 1969. 1—2. sz. 129—130. 1.

¹² Velics A.—Krammerer E.: Magyarországi török kincstári defterek. I. Bp. 1886. 32. 1. — Id. Fitz J.: Török végvárak és párkányok Fejér megyében. Kézirat.

¹³ 1565/66-ban a budai szandzsák létszáma 3284 fő volt, a fehérvári 1532 fő. Ugyennekor az esztergomi szandzsák létszáma 1359, a mohácsié 737 fő. Vö. Velics—Kammerer, Magyarországi török kincstári defterek. II. Bp. 1890. 346. s. köv. 1.

¹⁴ Maksay, István „koppányi püspök”. Történelmi Szemle, 1969. 1—2. sz. 129. 1.

¹⁵ Merényi L.: A török végek őrhada. Hadtörténelmi Közlemények, 1894. 260. 1. Id. ifj. Szakály, Tolna megye negyven esztendeje 52. 1.

¹⁶ A Fonyód ellenében felépített balatonszemesi török vár felépítésétől kezdve mind nehezebbé vált az elszigetelten álló Fonyód őrségének helyzete. Vö. Mörzicz B.: Fonyód és környéke. Somogy Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatalának kiadványa. 1962. 22—28. 1.

¹⁷ Ruzsás L.: A dunántúli védelmi vonal és a paraszt-polgári fejlődés a XVI—XVII. században. Különnyomat a MTA Dunántúli Tudományos Intézetének Értekezések 1967—1968. c. kötetéből. Bp. 1968. 225. 1.

¹⁸ Salamon Ferenc. Magyarország a török hódítás korában. Második kiad. Bp. 1886. 95—96. 1. A török 1546-ban már 15 szandzsákot rendezett be hazánkban: Buda, Esztergom, Fehérvár, Siklós, Pécs, Simon-torna, Szekszárd, Veszprém, Mohács, Szeged, Hatvan, Nógrád, Pozsega, Szerém és Szendrő székhelyekkel. Vö. Demkó Kálmán: Magyarország hadi ereje a XVI. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1916. 328—329. 1. — Magyarország területén az adózó 53 442 portának több mint 10%-a (5499) már 1549/50-ben a törököknek is adózott, a királynak pedig csak a rendes adótétel felét fizette. Vö. Acsađy Ignác: Magyarország három részre oszlásának története. 1526—1606. Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar nemzet története. V. Bp. 1897. 257. 1.

¹⁹ Sta. Ungarn, 1543. Fasc. 53. Articuli Convenius Novi Zoliensis de anno 1543. „... Dignetur Maestas sua praedictum aliquod firmum submittere, cuius opera hostibus libertas excurreret et grassandi adimatur, reddaturque confinia tutiora. — Uo. 1544. Fasc. 54. Ferdinánd a magyar rendekhez. 1544. jan. 25. „... absque omni mora finitima loca, civitates, Arces et fortalicia necessariis gentium praesidiis, comitatibus

- atque munitionibus firmentur et pro arcendis hostium incursionibus, invasionibus competentes equitum copiae teneantur et alantur. . . .”
- ²⁰ Fraknói Vilmos: A magyar országyűlések története. II. Bp. 1874. 132–133. l. — Magyar Országyűlési Emlékek II. Bp. 1875. 525–529. l. — Sinkovics István: A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 775–776. l.
- ²¹ Magyar Törvénytár (Corpus Juris), 1526–1608. Bp. 1899. 180–181. l.
- ²² Károlyi Árpád: Magyar huszárak a schmalkaldeni háborúban. Századok, 1877. 642–643. l. — Hajnal István: Az újkor története. Bp. é. n. 189–190. l. — Károlyi, Fráter György levelezése. Történelmi Tár, 1879. 481–483. l. V. Károlyi császár Fráter Györgyhez. „... alius bellis nobis illatis per hosce aliquot annos praeter voluntatem nostram retardati fuissimus. . . .” 1547. június.
- ²³ Török Pál: I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai 1527–1547. Bp. 1930. 94. s. köv. 1. — Gagy János: Az 1546. évi fegyverszünetre és a gyöngyösi tárgyalásokra vonatkozó adatok. Hadtörténelmi Közlemények, 1911. 277–319. l.
- ²⁴ Takáts Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 129–130. l. Deli bég 300 török lovassal Győrj portyázott. Amikor a rabokkal és zsákmánnyal hazafelé tartott, a győri lovasok utána száldogdáltak, s 1546. augusztus 10-én a meglepett török lovasok nagyrészt levágták vagy elfogták. — Ferdinánd király 1546. március 21-én megparancsolta Zala vármegye közönségének, hogy Eggerszeg megerősítéséről gondoskodjék. Miután a török közelsége miatt a veszprémi káptalan a veszprémi várban nem maradhat és így pécsettének megőrzése, valamint hiteles helyként való működése csak ilyen biztos helyen történhetik. Századok, 1870. 628. l.
- ²⁵ Bp. Hadtörténelmi Levéltár, Törökkori iratok, 1548. Nr. 73. Extractus ex Litteris Valentini Magyar. Somogy, 1548. okt. 29. . . . Illa possessio et nunc est desolata. — Uo. Extractus ex supplicatione Valentini Magyar Anno 1548.
- ²⁶ Acásdy, Magyarország három részre oszlásának története. Or. 1897. 251–252. l. — Lukinich Imre: A három részre szakított ország. Magyar Művelődéstörténet. III. A kereszténység védőbástyája. Bp. é. n. 36–37. l.
- ²⁷ Salamon, Az első Zrínyiek. Pest, 1865. 469. l. — Sinkovics, A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 787. l. — Sta. Turcica, 1540–44. Fasc. 5. Consuetudo de Bello cum Turcis gerendo. . . . Quodsi barbarus ad indutias aliquas se demittit, non est existimandum eas diuurnos fore, quam quod ille voluerit. Nec diutius sane valet, donec in solo Ungariae firmum pedem fixerit. . . .”
- ²⁸ A végvári rendszerről és a végbéli életről a polgári történetírás önálló, jó munkát nem alkotott, kisebb tudományos cikket is keveset. Lásd. Ortmayer (Ortvay) Tivadar: A horvát–slavon–magyar határvidékek kifejlődésének logikája. Temesvár, 1871. — Vaniček, Franz: Spezialgeschichte der Militärgrenze. Bd. I–IV. Wien, 1876. — Acásdy Ignác: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 64–85., 246–267. l. — Szendrei János: Váraink rendszere és felszerelése a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 86–103., 416–430., 617–631. l. — Szegő Pál: Végváraink szervezete a török betelepülésétől a tizenötödik háború kezdetéig (1541–1593). Bp. 1911. — A török elleni küzdelmek részletes feltárásával marxista hadtörténelmi irodalomban is adós még. Eppen ezért ma sem nélkülözhetjük — szemléletükből következő hibáik ellenére sem — Salamon Ferenc, Szendrei János, Acásdy Ignác, Takáts Sándor, Szegő Pál, Székfi Gyula és a többi polgári kutató munkáit. Az elmúlt időszakban ugyan megjelent néhány figyelemre méltó tanulmány, forrásközlés és legutóbb a Szigetvári Emlékkönyv, mindezek az eredmények azonban csak valamelyest javítottak a mérlegen. Lásd: Sinkovics István. Végvári harcok. Magyar Történeti Kongresszus 1953. jún. 6–13. Bp. 1964. 48–60. l. — Sinkovics István: A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 772–793. l. — Soós Imre—Szántó Imre: Eger vár védelme 1552-ben. Bp. 1923. — Ruzsás Lajos (szerk.): Szigetvári emlékkönyv. Bp. 1966. — A végvári rendszer társadalmi, gazdasági, hadszervezeti kérdéseinek és a törökellenes várharcok történetének új források alapján történő alaposabb feltárását és feldolgozását marxista hadtörténetírásunk fontos és halaszthatatlan feladatának tekintjük. Vö. Horváth Miklós: A magyar hadtörténetírás fejlődése és feladatai (Tervtanulmány) I. rész. Hadtörténelmi Közlemények, 1965. 4. sz. 648–649. l. — Ifj. Fehér Géza a székesfehérvári történet tudományos ülészakkon felhívta a figyelmet, hogy a magyarországi várak és magyar történelmi események török ábrázolásainak összegyűjtése szükséges és sürgős feladat. Hadtörténelmi Közlemények, 1969. 3. sz. 568. l. — Veszprém megyére a török harcok idején lásd: Lipták Gábor—Zákonyi Ferenc: Veszprém megye a szabadságháborúban. Veszprém, 1957. 9–51. l.
- ²⁹ Neck, R.: Österreich und die Osmanen (Stand und Problem der historischen Forschung). Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Bd. X. 1957. 434–468. l. — Makkai László: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országában. Történelmi Szemle, 1960. 198–199. l. — Elekcs Lajos: Rendiség és központosság a feudális államokban. Bp. 95–96. l. — Horváth Miklós: A magyar hadtörténetírás fejlődése és feladatai (Tervtanulmány). Hadtörténelmi Közlemények, 1965. 648–649. l.
- ³⁰ Kápolnai Pauer István: A magyarországi várak a XVI. és XVII. században. Ludovika Akadémia Közlönye, 1847. — Czobor Béla: Magyarország középkori várai. Századok, 1877. — Kónyóki József: A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra. Bp. 1905. — Varjú Elemér: Magyar várak. Bp. é. n. — Soós Elemér: A magyarországi várak történeti fejlődése. Bp. 1912. — Pataki Vidor: A XVI. századi várépítés Magyarországon. Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts. I. Jahrg. Bp. 1931. — Bedy Vince: A győri vár és várkapitányok a XVI–XVII. században. Győr, 1933. — Fallér Jenő Veszprém, Cseznék, Vásony és Palota várak XVI. századbeli alaprajza. Veszprém, 1937. — Gerő László: Magyarországi várépítészet. Bp. 1955. — Gerő László. Magyar várak. Bp. 1968. — A török végvárak vonala ritkább volt, viszont a fontosabb pontokon nagyobb számú őrség tartózkodott. Vö. Sta. Ungarn, 1553. Fasc. 69. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz, Bécs, 1553. febr. 5. . . . Thurcae, qui cum expeditio-
- nem aliquam suscipiunt, certa illorum confinia forti satis praesidio muniunt, nostra confinia praesidiis caentia, facile obruere, vel ad minus ditionem Regiae Maiestatis Vestrae opprimere et devastare possunt. . . .” — Takáts Sándor. Az igazi szegény legyenek. Ua. . . . Szegény magyarok. Bp. é. n. Genius kiadás, 9. l. — Takáts Sándor: Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 15. l.
- ³¹ Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 8. l. — Gerő László. A várépítéssel néhány szakkifejezésről. Századok, 1969. 1. sz. 87. l. Gerő szerint a várvédelem döntő átalakulása az ágyúknak a várostromban való lassú bevezetésével következett be.
- ³² Sta. Ungarn, 1553. Fasc. 72. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Pápa, 1553. okt. 1. . . . idipsum fortalicium praeter quod magnis sumptibus custoditur, ad partium illarum ditionem conservationemque nullius est momenti, atque ob eam iam dictam causam omnium destruendum erit” (ti. Tapolca — Sz. I.).
- ³³ Wien, Österr. Kriegsarchiv (a továbbiakban: Kra.), Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 7. A váci püspök és Teuffel Erasmus Miksa főherceghez. Léva, 1552. júl. 3. „Vorschlag Khunigspergs zur Demolierung des Schlosses Csesznek”. — Uo. Fasc. 7. Nr. 8. Miksa főherceg Khunigsberg Honorius győri főparancsnokhoz. Bécs, 1552. júl. 4. — Uo. Fasc. 7. Nr. 17. Ferdinánd Miksa főherceghez. Passau, 1552. júl. 5.
- ³⁴ Takáts Sándor: A magyar erősségek. Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 56. l. Nádasdy fogalom. Memoriae de castris finitimis (1555).
- ³⁵ Fraknói Vilmos: A magyar országyűlések története. III. (1546–1556). Bp. 1875. 19–20. l.
- ³⁶ Páky Zsolt: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531–1696). Veszprém, 1942. 12–13. l.
- ³⁷ Vö. Hóman Bálint—Székfi Gyula: Magyar történet. Hetedik kiadás. Bp. 1943. III. 234. l.
- ³⁸ Sinkovics István: Hogyan nevel hazaszeretete középkori történetünk? Felsőoktatási Szemle, III. évf. 1954. dec. sz. 550. l.
- ³⁹ Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. 248. l.
- ⁴⁰ Koppány Tibor—Péczy Piroska—Sági Károly: Keszthely. Bp. 1962. 30. l.
- ⁴¹ Komáromy András: Gersei Pethő János levelei Nádasdy Tamáshoz. 1550–1562. Történelmi Tár, 1904. 273–274. l. Bécs, 1552. jan. 3. Uo. 420–421. l. Rezi, 1561. júl. 20.
- ⁴² Sági Károly—Iványi Béla—Péczy Piroska: Keszthely. A Veszprém Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatalának kiadványa, 39. l.
- ⁴³ Salamon, Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1864. 381. l. — Tolnai Gábor: Régi magyar főurak. Életrajma és műveltség az újkorban. Bp. é. n. 18. l. — Ruzsás Lajos: Az egeri vár gazdálkodása a XVI. században. Bp. 1939. 5. l.
- ⁴⁴ A magyar palánk „ex septem et terreis aggeribus”, azaz fakerítésből és földtömésből állott. A régi irások a kerényépítés minden alakját a latin saepe és a magyar palánk vagy kert (krités) szóval szokták nevezni. Vö. Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 15. l. — Szegő, Végváraink szervezete 1947. l.
- ⁴⁵ Dornay Béla: Keszthelyi végvár a török világban. Keszthely, 1935. — Csemegi József: Keszthelyi egykori ferences templomának építéstörténete. Dunántúli Szemle, 1941. — Dornay (Darnay) Béla: Keszthelyi várképek és váralaprajzok. Balatoni Múzeum Értesítője, 1943. — Koppány—Péczy—Sági, Keszthely. Bp. 1962. 28–29. l. — Sta. Ungarn, 1553. Fasc. 70. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Győr, 1553. márc. 19. . . . In Tapolcha Ecclesia est lapidea, sepibus et trabibus aggeraque simul congesto circumdata. . . .”
- ⁴⁶ Martonfalvy Imre deák Emlékirata. Magyar Történelmi Évkönyvek és Naplók a XVI–XVIII. századokból. Mon. Hung. Hist. Második osztály, I. évf., XXXI. Bp. 1881. 150. l.
- ⁴⁷ Kra. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 4. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Bécs, 1552. júl. 2. Ebben Sforza Pallavicini jelentése Miksáshoz, . . . eadem fortalicio (ti. Pápa — Sz. I.) muniendo maxime operam dandum esse. . . .”
- ⁴⁸ Az ingeny munka részleteiről több országyűlés intézkedik: 1567: 17., 1569: 19., 1574: 5. és 1578: 34. tc. Id. Szendrei, Váraink rendszere és felszerelése. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 95–96. l.
- ⁴⁹ Komáromy András: Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1911. 552. l. Gyulaffy László levele, Tihany, 1561. márc. 22.
- ⁵⁰ Így például 1556-ban a török elhurcolta a Szigetvár környékén dolgozókat. Lásd: Komáromy András: Thelekessy Imre. Hadtörténelmi Közlemények, 1889. 480. l. — A török 1558-ban a murányiakat hurcolta el. Lásd: Várviszágálatok. Hadtörténelmi Közlemények, VII. 229. l.
- ⁵¹ Hóman—Székfi, Magyar történet. III. Bp. 1943. 118. l. — Sinkovics, A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 778–779. l.
- ⁵² Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 21–22. l.
- ⁵³ Gyula 1566. évi ostrománál „az ágyúzás a gerendákról a tapaszt levervén, Petraf elhatározta, hogy a gerendázás meggyújtásra fordítja ügykezetét”. — Istvánffy Miklós: Magyarország története 1490–1606. Ford. Vidovich György. Debrecen, 1867. 532. l.
- ⁵⁴ Kra. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 6. Nr. 67. Miksa főherceg Khunigsberg Honorius győri főparancsnokhoz. Bécs, 1552. jún. 25.
- ⁵⁵ Sta. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Sforza Pallavicini Miksa főherceghez. Pápa, 1552. jún. 17. — Kra. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 6. Nr. 53. — Miksa Khunigsberg Honoriushoz. Bécs, 1552. jún. 19. — Uo. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 6. Nr. 57. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Bécs, 1552. jún. 22. — Uo. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 6. Nr. 67. Miksa főherceg Khunigsberg Honoriushoz. Bécs, 1552. jún. 25. — Uo. Alte Feldakten, Fasc. 7. Nr. 4. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Bécs, 1552. júl. 2. — Uo. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 7. A váci püspök és Teuffel Erasmus Miksa főherceghez. Léva, 1552. júl. 3. — Uo. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 8. Miksa főherceg Khunigsberg Honoriushoz. Bécs, 1552. júl. 4. — Uo. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 17. Ferdinánd Miksa főherceghez. Passau, 1552. júl. 5. — Uo. Alte Feldakten, Fasc. 7. Nr. 127. Miksa főherceg Khunigsberg Honoriushoz. Bécs, 1552. júl. 27. — Uo. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 9. Nr. 43. Ferdinánd Rátkay Pál kapitányhoz. Bécs, 1552. aug. 17. — Sta. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Sforza Pallavicini Miksa főherceghez. Pápa, 1552. jún. 17. — Kra. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 6. Nr. 53. Miksa főherceg Khu-

- nigsberg Honoriusához. Bécs, 1552. jún. 19. — Uo. Alte Feldakten, Fasc. 8. Nr. 43. Ferdinand Rátkay Pál kapitányhoz. Bécs, 1552. aug. 17.
- ⁶⁸ Komáromy András: Magyar Bálint kapitány életéből 1543—1572. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 257. 1.
- ⁶⁹ Sági—Iványi—Péczy, Keszthely, é. n. 36—37. 1.
- ⁷⁰ Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907, 410. 1. Takaró Mihály tihanyi kapitány Nádasdy Tamáshoz. Tihany, 1560. jan. 29. — Erdélyi László: A tihanyi apátság története. A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. X. Bp. 1908. 147. 1.
- ⁷¹ Pataki, A XVI. századi várépítés Magyarországon 115—116. 1.
- ⁷² Czobor, Magyarország középkori várai. Századok, 1877. 603. 1.
- ⁷³ Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 56. 1.
- ⁷⁴ Pataki, A XVI. századi várépítés Magyarországon 99—110. 1. — Gerő Magyarországi várépítészet (Vázlat a magyar várépítés fejezeteiből). Bp. 1955. — Gerő, Magyar várak. Bp. 1968.
- ⁷⁵ Takáts, A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. 54. 1.
- ⁷⁶ Iványi Béla. Zalaszentgrót története. Kézirat a Zalaegerszegi Áll. Levéltárban. 18. 1.
- ⁷⁷ Sebők Samu: Adatok Zalaegerszeg város történetéhez. Zalaegerszeg, 1902. 8—10. 1. — Degré Alajos. A keszthelyi polgárság úrbér-ellenes mozgalmi. Különlenyomat a Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei II. kötetéből. Veszprém, 1964. 259. 1. — Makkai László. A magyar városfejlesztés történetének vázlata. Vidéki városaink. Bp. 1961. 60. 1.
- ⁷⁸ Acscády, Végváraink és költségei a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 70. 1. Névsorukat összeállította Melichár Kálmán, Ludovica Akadémia Közönlője, 1884. 524—539. 1.
- ⁷⁹ Hóman—Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 224. 1.
- ⁸⁰ Corpus Juris Hungarici 1526—1608. évi törvények. Bp. 1899. 108—109. 1. — Hóman—Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 121. 1. — Fraknói, A magyar országgyűlések története. II. (1537—1545). Bp. 1875. 27. s. köv. 1. — Acscády, Végváraink és költségei a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 71—73. 1. Ennek értelmében szólítja fel az 1550. 9. tc. 1. §-a Ferdinándot, hogy erősítse meg a végvárakat minden szükségessel, hogy a támadásokkal vissza tudják verni. Az 1547. évi III. articulus. „Ordines et status regni supplicanti Maiestati suae humilime, dignetur loca finitima ultra citraque Danubium necessariis ubique praesidiis firmare; ut perfidorum hostium conatus retardari, atque ipsi fideles Maiestatis suae defensi esse possint”. Magyar Törvénytár, 1526—1608. Bp. 1899. 190. 1.
- ⁸¹ Salamon Ferenc írja (Az első Zrínyiek. Pest, 1865. 656. 1.): „A Zrínyi által szerzett birtokok nemcsak magukat védtek meg száz évnél tovább, hanem Horvátország és a dunántúli rész megtartásában tán éppen a Zrínyieknek van legtöbb érdemük”.
- ⁸² Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Kincstári lt. Nádasdy-csa. Id. It. Missiles. Nádasdy Tamás I. Ferdinándhoz. Sárvár, 1561. aug. 9.
- ⁸³ Komáromy, Gersej Pethő János levelei Nádasdy Tamáshoz. Történelmi Tár, 1904. 273—274. 1. Bécs, 1553. jan. 3. — Martonfalvy Imre, Emlékirata. Bp. 1881. 150. 1. „... Ez épületüket az fejedelem megértvén, úgy küldte lovagot és valami kevés gyalogot Pápa őrzésére és őltalmára az mi könyörgésünkre...” Bp. Hadtörténelmi Levéltár, Török kori iratok, 1561. Nr. 297. Salm Eck győri főkapitány Miksáshoz. Győr, 1561. május 2. Ebben: Nádasdy Tamás nádor válassza Ferdinándhoz. Sárvár, 1561. ápr. 24. „... In Symegh etiam Vestra S. Maiestas locet praesidium tam equitum quam peditum. In Chobancz, Thadyka, Zeghlyghet et in monasterio etiam Kemzelh ponenda essent aliaque praesidia...”
- ⁸⁴ Nem adhatunk igazat Szekfű Gyulának abban, hogy „a védelmi vonalat mindenek felett az ő (ti. nagybirtokos — Sz. I.) szíve és agra, energiája és bátor vezetése tartja meg”. Lásd: Hóman—Szekfű, Magyar történet. III. Bp. 1943. 218. 1. — A végvárak fenntartásával járó terhek áthárítására lásd: Sta. Ungarn, 1557. Fasc. 78. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz. Sárvár, 1557. aug. 18. „... nulla in me eiusmodi facultas sit, qua firmare eam (ti. Kanizsa várát — Sz. I.) queam, pertinencia praesertim eius praecipua ex parte vastis et in solitudinem redactis. Videam vero certo, si quid Zyetho adversi eveniat, nullum esse locum ad excipiendos hostiles insultus Kanizsa commodiore, ea vero amissa in discrimine mox non Styrium tum cum vicinis regionibus, sed Austriam quoque ipsam futuram”. A keszthelyi klostromerődímeny királyi kézre adására: Komáromy, Gersej Pethő János levelei Nádasdy Tamáshoz. Történelmi Tár, 1904. 270—271. 1. Pozsony, 1552. szept. 18. — Uo. 271. 1. Bécs, 1552. szept. 25. „... Im esmégy ujonnan könyörgék ő felségének az keszthelyi calostromra való fizetésről...” — Uo. 273—274. 1. Bécs, 1553. jan. 3. „... ő felsége tenne valamit fizetést oda, mert tuggya az Nagyságod mely félelmes helyen vagyon...” — Uo. 420—421. 1. Rezi, 1561. júl. 20. „... Azért Nagyságos urunk könyörgünk te Nagyságodnak, az Ur Istenért, hogy te Nagyságod méltóztassék ő felségével az megnevezett keszthelyi klostromra oly gondot viselnetni és megtartani, mert te Nagyságod erti Nagyságos uram, hogy mi ehhez elégtelenek vagyunk...” — Kárfy Ödön: Lengyelítőt István Szilgiet várát Rajka birtokait cserébe felajánlja a királynak (1588. szept. 13). Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 644—645. 1. „... mert erőltén vagyon az megtartására...”
- ⁸⁵ Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 76—77. 1.
- ⁸⁶ Molnár Erik (szerk.): Magyarországi története. I. Bp. 1964. 172—173. 1.
- ⁸⁷ Pataki, A XVI. századi várépítés Magyarországon 114. 1.
- ⁸⁸ Uo. 114—115. 1.
- ⁸⁹ Demkó, Magyarország hadi ereje a XVI. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1916. 329. 1.
- ⁹⁰ Gerő László: Palota vára és a török kori végvárak. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 6. Veszprém, 1967. 280. 1. Takáts Sándor írja (Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 307. 1.): „Sohol a végbeli élet úgy nem virágzott, mint itt, ahol minden löfötannyi földnek megvolt a maga csatája, a maga vízei temetője. Sohol annyira végház, palánk és kastély nem akadt, mint itt, ahol a virágos mezőket és a zoltábe borult erdőket örökké jargáló vitézek, szaguló huszarak járogatták; ahol ha a hiralgyút kilőtték, száz és száz lesből és palánkból jöttek elő a török és a magyar csaták daliai...”
- ⁹¹ Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 393. 1. Takaró Mihály tihanyi kapitány Nádasdy Tamáshoz. 1556. nov. 15.
- ⁹² Acscády, Végváraink és költségei. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 77. 1.
- ⁹³ A rendek az 1547. évi nagyszombati országgyűlésen arra kérték a királyt, hogy a dunántúli megyék számára külön főkapitányt nevezzen ki, lássa el fizetéssel és székhelyül Szigetet, Pápát vagy Kanizsát jelölje ki. Vö. Fraknói, A magyar országgyűlések története III. (1546—1555). Bp. 1875. 38. 1.
- ⁹⁴ Haditanács az építkezésről. Hadtörténelmi Közlemények, VII. 667. 1. — Haditanács jegyzőkönyve, Hadtörténelmi Közlemények, VII. 658. 1. Id. Szegő, Végváraink szervezete 77. 1.
- ⁹⁵ Memoriale de castris finitimus. Nádasdy Tamás Miksáshoz. 1561. jún. 14. OL. Nádasdy Tamás fogalm. Id. Sinkovics, A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 781. 1.
- ⁹⁶ Pataki, A XVI. századi várépítés Magyarországon 98. 1.
- ⁹⁷ Dornay Béla: A Kisbatalon összezsugorodása. Különlenyomat a Balatoni Kurirból, 8—9. 1. — Vö. Holub József: Zala megye középkori vízrajza. Zalaegerszeg, 1963.
- ⁹⁸ Corpus Juris Hungarici 1526—1608. Bp. 1899. 460. 1. 1559: XXX. articulus. Id. Sinkovics, A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 781. 1.
- ⁹⁹ Perjés Géza: Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965. 96. 1. Térkép. A Muraköz védelme. Kiskomár „a legspiccen való véghely” volt, amely egy keskeny földnyelven fektűt s Hidvégnél függött össze a királyi Magyarországgal. A mai Kiskomárom—Keszthely közt vezető út volt fő útőereje, melyet a törökök mindenkor igyekeztek veszélyeztetni, hogy lehetetlenné tegyék a vár utánpótlását és a határterületekkel való összeköttetést. „... Komárra tizenegy végház néz — írja Kissjerény Gábor kapitány 1574. február 28-án Bathányi Boldizsárhoz —, sok az ellenség körülünk és szüntelenül rabol, felesen jár, három, négy, ötszázán mindenkor inkább Komár mellett megyen fel és erre jó ala az szegény nyomorult rabokkal...” (Bathányi körömdi It. Missil.) Id. Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 75—76. 1. Kissjerény Gábor komáromi kapitány jelentése, 1574.
- ¹⁰⁰ Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 152—153. 1. Ormány József sümegi várnagy Csányi Akoshoz. Sümeg, 1562. febr. 19. A törökök „Tapolczan akarnak kastélyt csinálni, hogy sok lovag lakhassék benne...” — Uo. 147—148. 1. Ormány Józsa Csányi Akoshoz. Sümeg, 1561. aug. 20. „... En igen gondolom, hogy Tapolczan fognak kastélyt csinálni, kit ha megcsinál, hamarsággal egész Zala elvész belőle”. — Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 40. 1.
- ¹⁰¹ Sinkovics, Végvári harcok. A Magyar Történezt Kongresszus 1953. június 6—13. Bp. 1954. 51. 1.
- ¹⁰² Velics—Kammerer, Magyarországi török kincstári defterek. I. Bp. 1886. 86—87. 1. — Mérey Klára: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után. Ruzsás Lajos (szerk.): Szigetvári Emlékkönyv, Bp. 1966. 160. 1.
- ¹⁰³ Forgách Ferenc: Magyar története. Pest, 1866. 106—108. 1. Mon. Hung. Hist. Második osztály: Irók, XVI. „... itidem quoque ex Babolcha et Kapos—Ujvaro, harum ambas occupandas statuit, primum ut excursiones averteret, deinde etiam viam in Sigetum intercluderet; quod Sigetiensis non modo ad excursiones hostiles, sed etiam ad protectiones periculosum et gravissimum erat futurum... Ex eo tempore difficillima erat Sigetum via, et non aliter, nisi copias patebat”. — Salamon, Az első Zrínyiek. Pest, 1865. 229—230. 1., 381—382. 1. — Sta. Ungarn, 1556. Fasc. 76. Narratio obsidionis et oppugnationis Arcis Zigetienis. — Szilágyi Sándor: Szigetvár 1566-iki védelmének történetéhez. Századok, 1876. — Szádeczky Lajos: Szigetvár első ostromához, 1556. Történelmi Tár, 1881. — Ruzsás Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Bp. 1939. 63. 1. — Spáczay Hedvig: Újabb adatok az egri vitézek és Losonczy Anna közötti viszálhoz. Hadtörténelmi Közlemények, 1968. 342. 1.
- ¹⁰⁴ Takáts Sándor: Magyar közlemények. Bp. é. n. Genius kiadás, 55—67. 1. Kanizsa feladásának következményeként több kisebb végház (Babócsa, Kiskomár stb.) szintén török kézre jutott.
- ¹⁰⁵ Ruzsás Lajos: Pécs hadi helyzetének hatása a város fejlődésére 1543—1686. Kiseb tanulmányok 1961. Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs, 1961. 77—79. 1.
- ¹⁰⁶ Martonfalvy Imre deák Emlékirata. Bp. 1881. 151., 154—155. 1. Id. ifj. Szakály, Tolna megye negyven esztendeje 26. 1.
- ¹⁰⁷ Takáts, Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 216—217. 1. Nádasdy Tamás Miksáshoz. 1562. ápr. 5. Primási Könyvtár, Esztergom, Bathányi-gyűjt. Cat. V. Tit. IV. 50—55. Id. Sinkovics, Végvári harcok. Bp. 1954. 51. 1.
- ¹⁰⁸ Horatius: Epist. I. 18. Id. Eckhardt Sándor: Az ismeretlen Balassi Bálint c. munkájában. (Bp. 1943. 23. 1.) és Spáczay, Hadtörténelmi Közlemények, 1969. 4. sz. 700. 1.
- ¹⁰⁹ Takáts, A magyar vár. Századok, 1907. 817. 1. — Szegő, Végváraink szervezete 52. 1.
- ¹¹⁰ Csapody Csaba: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp. 1933. 26—32. 1. — Degré, A keszthelyi polgárság úrbér-ellenes mozgalmi. Veszprém, 1964. 259. 1.
- ¹¹¹ A káptalanfaiak 1693. évi beadványa. Zalaegerszegi Áll. Levéltár, 1693. évi közgyűlési iratok. Id. Degré, A keszthelyi polgárság úrbér-ellenes mozgalmi. Veszprém, 1964. 259. 1.
- ¹¹² Sinkovics István: Élő és halott falvak. (Népszerűghullámzás Esztergom megyében a török alatt és után). A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. Bp. 1934. 276. 1.
- ¹¹³ Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 2—3. 1.
- ¹¹⁴ Ifj. Szakály, Tolna megye negyven esztendeje 65. 1.
- ¹¹⁵ Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 156—157. 1. Ormány Józsa Nádasdy Tamáshoz. Sümeg, 1561. május 21. Ugyanezt a gondolatot fejt ki Ormány a Csányi Akoshoz írt levelében is: uo. 135. 1. Sümeg, 1561. ápr. 27. „... soha az terekek nagyobban nem arthatnánk, mint ha az földet elpusztítanánk egynek mér földön az terek várak környül, mert az hódolt nép tartja az tereket mindennel...”

- ¹⁰⁶ Komáromy, Magyar Bálint kapitány életéből. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 240–241. 1.
- ¹⁰⁷ Takáts Sándor: Magyar tüzés- és lövészerszámok. Századok, 1908. 51. 1. és ui. 1. sz. jegyzet. — OL Kincstári lt. Nádasdy-család lt. Missil. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz. 1559. (pontosabb keletkezés nélkül), „... Nam et ego habeo unam (ti. bombardam — Sz. I.) in Kanysa, quam propter frequentes fatigationes dandum signum miseris colonis (cum Thurci ad depopulandum solent excurrere) ut subito signo fugae se conulerent”. — Iványi Béla: A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig. Hadtörténelmi Közlemények, 1927. 18. 1. — Azonall jelzést adtak, ha a török valami palánknak való fal készítéséhez fogott. Takaró Mihály tihanyi kapitány 1558. július 7-én jelentette: „Vasárnapra virradóan Ságvárrott az terekek egy szentegyházat erősítetek meg: rájok ütnék, Istennek akaratjából mindgyárást megvettem tőlük az tornyot; egy óránál tovább viattam reájok”. Id. Takáts, Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 61. 1.
- ¹⁰⁸ Szegő, Végváraink szervezete 52–53. 1.
- ¹⁰⁹ Acásdy, Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 266. 1.
- ¹¹⁰ A vármegyei nemesi katonaság szármalás állapotára: Jászap Pál: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest, 1846. 340. 1. Id. Acásdy Magyarország három részre oszlásának története. Bp. 1897. 180. 1.
- ¹¹¹ Károlyi, Fráter György levelezése. Történelmi Tár, 1880. 92. 1. Fráter György Ferdinándhoz. Szászsebes, 1551. júl. 12. „... Ad quam rem Hispani et Itali imprimis utiles forent, quibus istorum qui hic sunt numerum quamprimum Maiestas Vestra augere, maioresque cataphractorum copias mittere dignetur; quibus Turcis nihil formidabilibus nec quod terrorem magis illis incuteret, esse potest. Nam Germani ut laborum impatientes sunt, sic etiam ex minima re offensi aegrotant graviter, multique etiamnum ex eis dissenteria moriuntur. ...”
- ¹¹² A gyalogságnak a mieink eleinte még kevés jelentőséget tulajdonítottak. Mikor a rendek 1543-ban a végházak állandó őrségének a számát 16 000 emberben állapították meg, 3–4000 gyalogost és 12–13 000 huszárt kívántak. Lásd: Takáts, A magyar gyalogság megalakulása Bp. 1908. 262–263. 1.
- ¹¹³ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 271. 1. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Hegyessd alatt, 1562. ápr. 3.
- ¹¹⁴ Sta. Ungarn, 1554. Fasc. 74. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Győr, 1554. okt. 5.
- ¹¹⁵ Takáts Sándor: A huszár, a száguldó és a jargaló. Takáts Sándor: Emlékezzünk eleinkről. Bp. é. n. Genius kiadás, 81 s. köv. 1. — Hóman — Szeffkú: Magyar történet. III. Bp. 1943. 226. 1.
- ¹¹⁶ Szabó István: A hajdúk 1514-ben. Századok, 1950. 178–198. 1. — Ua.: A hajdúság kialakulása. Debrecen, 1956. Alföldi Füzetek 1. sz. — Rácz István: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. Acta Universitatis Debrecenensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica VIII. 1969. 7–44. 1.
- ¹¹⁷ A szegedi hadinéről szóló 1552. évi kimutatás (Sta. Ungarn, 1552. Fasc. 63. Nomina dominorum, capitaneorum et militum, quorum gentes fuerunt Zegedini. — Takáts, A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. 32. 1.) 1860. rendes magyar gyalogost és 1000 hajdút említ. Nem sokkal később azonban a darabontok és a hajdúk egységes gyalogsággá ötvözödték, úgy hogy a darabont és a hajdú szó ugyanazt jelentik.
- ¹¹⁸ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 273. 1. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Hegyessd alatt, 1562. ápr. 8.
- ¹¹⁹ Bp. Hadtörténelmi lt. Törökörri iratok, 1548. Nr. 53. Ferdinánd Malvezdi oratorhoz, 1548. jan. 23. „... quod factu difficillimum sit, ut tot latrones et praedones, qui propter tot annorum bella ex raptu et latrociniis vivere asemi, in silvis latitare, atque nunc huc, nunc illuc latrociniorem suorum exercerendum causa sese subripere solent. ...” — Takáts, A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. 93–94. 1.
- ¹²⁰ Gyalóky Jenő: Végvár és csatár. Magyar Művelődéstörténet. III. A kereszténység védőbástyája. Bp. 1940. 239. 1.
- ¹²¹ Istvánffy, Magyarország története. Ford. Vidovich György. Debrecen 1867. 404. 1.
- ¹²² 1574: 14., 1588: 20., 1595: 31., 1596: 23., 1597: 23., 1599: 3. tc. A gyalogosok közé számíthatók a naszdósok is. A magyar naszdósokat I. Ferdinánd Komáromba telepítette. A komáromi naszdósok kiváltságlevele. Hadtörténelmi Közlemények, 1895. 395–399. 1. — Molnár Erik (szerk.): Magyarország története. I. Bp. 1964. 173. 1.
- ¹²³ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 273–274. 1. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Hegyessd alatt, 1562. ápr. 10.
- ¹²⁴ Salamon, Az első Zrínyiek. Pest, 1865. 579. 1. — Gyalóky, Végvár és csatár. Magyar Művelődéstörténet. III. Bp. é. n. 228. 1. — Iványi Béla: A tüzérség története Magyarországon. Hadtörténelmi Közlemények, 1927. 1., 4., 370. 1.
- ¹²⁵ Szendrei, Váraink rendszere és felszerelése. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 418. 1.
- ¹²⁶ Sta. Ungarn. 1550. Fasc. 56.
- ¹²⁷ Acásdy, Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 72. 1.
- ¹²⁸ Komáromy, Gersei Pethő János levelei Nádasdy Tamáshoz. Történelmi Tár, 1904. 270–271. 1. Pozsony, 1552. szept. 18.
- ¹²⁹ Sta. Ungarn, 1550. Fasc. 56. — Tihanyban a lovasok rendes létszáma 1554-ben 50, később 26, a gyalogosoké pedig 50 ember. Ugyanannyi 1577-ben és 1593-ban. Lásd: Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 151. 1. 3. sz. jegyzet.
- ¹³⁰ Hóman—Szeffkú, Magyar történet. III. Bp. 1943. 164–165. 1.
- ¹³¹ OL Nádasdy-család lt. Missil. Ádám deák levele Nádasdy Tamáshoz. 1551. Kisasszony napján. Id. Takáts Sándor: Ráthoti Gyulaffy László. Hadtörténelmi Közlemények, 1915. 477. 1. — Takáts, Emlékezzünk eleinkről. Bp. é. n. Genius kiadás, 145. 1. Cseh Dénes 1551-ben Szávról írja Nádasdy Tamásnak: „Nagyságod szolgálói: Policsányi György és Zarka Pál mentek volt Veszprémbe az török élébe, ott az uraimmal, kik ott Veszprémbe voltak és némihány felől eleinkbe gyáltak az szegénységgel, reájuk ütöttek az terekekre... Az fű vajdák, agák mind foglyá estek... Azt mondja Zarka Pál, hogy Mátyás királytul fogva időkből sehol nem estek ennyi főnépek és ilyenek, mint most estek...”
- ¹³² Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 190. 391–392. 1. Id. ifj. Szakály, Tolna megye negyven esztendeje 52–53. 1.
- ¹³³ Takáts, Thengöldy Bornemissza János 357. 1. Id. ifj. Szakály, Tolna megye negyven esztendeje 53. 1. — Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 148–149. 1. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. okt. 31. „... Pápa mellett két száz lóval voltak terek és lesse várták volna a pápai uraimat...”
- ¹³⁴ Takáts Sándor: A török—magyar bajviadalok. Bp. 1913. 50–51. 68–69., 79–81. 1.
- ¹³⁵ Takáts, Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 216. s. köv. 1. — Gyulaffi Lestár történeti maradványai. Történelmi Tár, 1893. 203–204. 1. — Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 243–244., 258–259. 1.
- ¹³⁶ Vö. Bartha Antal: A magyar történelem problémái 1526-ig. Történelmi Szemle, 1968. 1–2. sz. 123–124. 1. — Nagy László: Bethlen Gábor a független Magyarországról. Bp. 1969. 468. 1.
- ¹³⁷ OL Nádasdy-család lt. Missil. Thurzó Ferenc nyitrai püspök Nádasdy Tamáshoz. Nagyszombat, 1555. jan. 19. „... Rationes et conditiones conducendorum mille Equitum ad annum salarium (vulgo Jargalaz) cum summa difficultate coniunctas accepi...” — Takáts Sándor: A huszár és a száguldó. Budapesti Hirlap, 1910. május 19. — Tóth Zoltán: A huszárok eredetéről. Hadtörténelmi Közlemények, 1934. — Hóman—Szeffkú, Magyar történet, III. Bp. 1943. 162. 1.
- ¹³⁸ OL Nádasdy-család lt. Missil. A helytartótanács Nádasdy Tamáshoz. Pozsony, 1552. okt. 23. „... ubi etiam reperitur ingens fugitivorum hominum, qui... a partibus Brebrezen et aliis inferioribus locis rabiem Thurciam fugeunt, numerus...”
- ¹³⁹ Takáts Sándor: A török hódoltság korából. Bp. é. n. Genius kiadás, 299. 1. 3. sz. jegyzet: „Multi sunt pauperes nobiles, qui sunt optimi milites et omnes respiciunt confugunt et congregantur ad dominum nostrum, quos omnes dominus noster cogitur donis et pecuniis providere, quia bona illorum Turcus possidet...”
- ¹⁴⁰ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 243. 1. Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 155–159. 1.
- ¹⁴¹ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 238–239. 1.
- ¹⁴² Fraknoi, Magyar Országgyűlési Emlékek IV. 24. 1. — Szegő, Végváraink szervezete 184. 1. — Benczédi László: Parasztk és katonák XVII–XVIII. századi Habsburg-ellenes mozgalmakban. Új Írás, 1963. 5. sz. 738–743. 1. — Pach Zsigmond Pál (szerk.): Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Bp. 1965. 272–274. 1. — Salamon, Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1864. 137–138. 1. „A foglalkozás nélkül maradt harcosok eme nagy számból egész sereg condottieri állott elő, kik kések voltak zsoldért szolgálni, akár a magánosok, akár a király váraiban...”
- ¹⁴³ Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Bp. 1969. 223–224. 1. — Takaró Mihály tihanyi kapitány hajdúi a szegénységet úton-útfélen sarcolták, kinozták, lábuknál fogva akasztották fel őket. Lásd: Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 262–263. 1.
- ¹⁴⁴ Benczédi, Parasztk és katonák XVII–XVIII. századi Habsburg-ellenes mozgalmakban. Pach Zsigmond Pál (szerk.): Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Bp. 1965. 272–274. 1. — OL Nádasdy-család lt. Missil. A helytartótanács Nádasdy Tamáshoz. Pozsony, 1552. okt. 23. „... universa illa Regni plaga usque ad Poloniae confinia capitatum pro salute patriae, pro aris et focis, atque adeo pro liberis et coniugibus consurgat...” — Brutus, Rerum Hungaricarum libri III. 424. 1. „... pro liberis, ac liberis pugnant”. Id. Szegő, Végváraink szervezete 342. 1.
- ¹⁴⁵ Sta. Ungarn, 1548. Fasc. 55. Ad Sacratissimum Caesarem Maiestatem Statuum et Ordium Regni Hungariae supplicatio. 1548. febr. 27.
- ¹⁴⁶ Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 159. 1.
- ¹⁴⁷ Acásdy, Végváraink és költségeik. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 263. 1. — Takáts, Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 59. 1. A palotai vártartomány falvainak és pusztáinak túlnyomó része 1559-ben a tisztek és a főlegények kezén volt. (Nomina possessionum, quas milites Palotaienses ad arcem Palota possident pro officio, 1559. ápr. 3. Martonfalvy Imre deák írja Emlékiratában: „Miertőhogy Szelegitőhöz igen kevés jószág vala, nem volt az nagy pusztá várat honnét építenöm...” (Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. Bp. 1881. 138. 1.)
- ¹⁴⁸ Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 163–166. 1. — Hegyessd vár uradalmához tartozott 1525-ben: Almád, Bécs, Győrök, Várus és Vindornyszöllős egészen, Csáford, Karmacs és Török határában néhány részirtok. Vö. Békfi Remig: A Balaton környékének egyházi és várai a középkorban. Bp. 1907. 279–282. 1.
- ¹⁴⁹ Martonfalvy Imre deák Emlékirata. Bp. 1881. 138. 1.
- ¹⁵⁰ Vö. Páky Zsolt, Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531–1696). Veszprém, 1942. 9–10. 1.
- ¹⁵¹ Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 147., 154–155. 1. Okt. 189. sz.
- ¹⁵² Takáts, Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 220. 1.
- ¹⁵³ Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 157. 1.
- ¹⁵⁴ Századok, 1869. 498. 1. — Szegő, Végváraink szervezete 177. 1. — Páky, Veszprém vármegye története 16. 1.
- ¹⁵⁵ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 246. 1.
- ¹⁵⁶ Uo. 270. 1. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Fonyód, 1562. jan. 1.
- ¹⁵⁷ Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 165–166. 1.
- ¹⁵⁸ Hóman—Szeffkú, Magyar történet. III. Bp. 1943. 124. 1.
- ¹⁵⁹ Uo. 137–146. 1. A Habsburg király — Szeffkú Gyula megállapítása szerint — „az országból kiszállított jövedelmek fejében olyan összegekkel táplálta a folyton szükséges szenedvő védelmi vonalat, amely öszegeket egyedül ő, Közép-Európa széles területeinek ura, tudott megszerezni”. A polgári történetírás váltig hangoztatta, hogy a védelmi vonal helytállásban az idegen pénznek és katonai segítségnek volt döntő szerepe, amit közvetlenül vagy közvetve a Habsburgoknak köszön-

- hetett az ország. Lásd erre névze: Makkai László: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országában Történelmi Szemle, 1960. 2–3. sz. 193–223. 1.
- ¹⁶¹ Hóman—Szekfü, Magyar történet, III. Bp. 1943. 148–152. 1.
- ¹⁶² Acsády, Végváraink és költészeik. Hadtörténelmi Közlemények, 1888. 74. 1. — Erdélyi, A tihanyi apátság története. Bp. 1908. 146. 1.
- ¹⁶³ Sta. Ungarn, 1543. Fasc. 53. Responso Praelatorum, Baronum ac Nobilium aliorumque Ordinum et Statuum Regni Hungariae in Conventu Novozoliensi, 1543. nov. 19.
- ¹⁶⁴ Sta. Ungarn, 1532. Fasc. 21. Bakics Pál Ferdinándhoz. Nagyszombat, 1532. dec. 17. — Wien, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, 2. 1549. A nyitrai püspök a királyhoz a drégelyi őrség fizeteléséről. 1549. nov. 16. — Sta. Ungarn, 1552. Fasc. 66. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz. Sárvár, 1552. júl. 5. „... Promeruerant profecto isti quoque pro tot fidelibus ipsorum servitiis, tot sanguinum effusionibus, tantis denique membrorum dilationibus et personarum captivitatibus, nedum deservitorum servitiorum stipendium, verum et uberiorum quoque remunerationem...” — Sta. Ungarn, 1553. Fasc. 69. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Győr, 1553. febr. 20. „... Credo vix unam horam praeterire, qua non Capitanei solutionem a me petunt... Licet ipsemet sciam, quam magna ipsi premuntur paupertate”.
- ¹⁶⁵ Takáts, Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 211. 1.
- ¹⁶⁶ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 260–261. 1. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Kanizsa, 1555. dec. 17.
- ¹⁶⁷ Lipták—Zákonyi, Veszprém megye a szabadságküzdelmekben. Veszprém, 1957. 27–28. 1.
- ¹⁶⁸ Takáts, A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. Előszó, VI. 1. A várak helyőrségei nem egy esetben teljesen önellátásra rendezkedtek be; rablásra, rabszedésre, mivel látták, hogy az udvari haditanácsotl várnivalójuk nincs. Egyenlőképpen rabolták a török és királyi területeket. 1557. március 28-án Mezőlakai Ferenc, a zalavári apátság komendátora a kiskomáromi hajdúkra panaszkodott, hogy „mennyi egyházakat feltérnek és mennyi sok gonoszsgát cselekedének”.
- ¹⁶⁹ Takáts, A magyar vár. Századok, 1908. 837. 1. — A kanizsai őrség garzdalkódásaira lásd: Zalaegerszegi Áll. Levéltár, Jegyzőkönyvi másolatok, 1569. „... miserrimis colonis indicibilia genera violentiarum, domorum invasiones, rapinas, ablationesque quoruncunque rerum mobiliium hacuten impune fecisse...”.
- ¹⁷⁰ Takáts, Az igazi szegény legények. Szegény magyarok. Bp. é. n. Genius kiadás, 9. 1.
- ¹⁷¹ Takáts, Bajjívó magyarok 11. 1.
- ¹⁷² Takáts, Szegény magyarok. Bp. é. n. Genius kiadás, 12. 1. — Benda Kálmán (szerk.): Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból. Bp. 1961. 37. 1.
- ¹⁷³ OL Relations Commissariorum Regiorum Fasc. I. Nr. 8. Id. Erdélyi, Tihanyi apátság története. Bp. 1908. 149–150. 1.
- ¹⁷⁴ Sta. Ungarn, 1552. Fasc. 72. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Pápa, 1552. okt. 1. „... Nam confinia ex quibus partes illae contra Turcas tueri debent, et que Turcis sunt propinquiora, sunt Leweld, Wasonkew et Tyhanium, ea Turcas transire oportet, si versus Tapolcha excurrere volunt...”.
- ¹⁷⁵ Vö. Farkas Gábor: A balatoni várak és tartományok a török időkben. Szakdolgozat. Kíftúzte: Sinkovics István.
- ¹⁷⁶ Lukinich Imre: Erdély önálló állami élete. Erdély, Bp. 1940. 82. 1.
- ¹⁷⁷ Károlyi, Fráter György levelezése. Történelmi Tár, 1880. 236–237. 1. A szultán 1551. július 20-án írt levele.
- ¹⁷⁸ Verancsics, Összes munkái. I. Pest, 1857. 255. 1. „Aly passae haec fuere mandata: Fines regis Ferdinandi quotidianis excursionibus vastatae, ferro et igne cuncta prosterneret... et quicquid ad Austriam et ad Carpatos montes restat Hungariae, praedatorum latrocinis infesta redderet”.
- ¹⁷⁹ Károlyi, Fráter György levelezése. Történelmi Tár, 1880. 631. 1. Báthory András Fráter Györgyhez. Bátor, 1551. ápr. 6. „... passam Budensem coactis undique copis ex confinibus tam scilicet Bozna quam Quoquecclois et aliis locis principii Turcarum subiectis et hiuc regno Hungariae finitissimis ex mandato eiusdem imperatoris sui, transmissisque ad Pesth ingenis et tormentis bellicis ad obsidionem Zolnok aut in alia loca ditiois Maiestatis suae advenire velle...” — Verancsics, Összes munkái. I. Pest, 1857. 255. 1. „Aly passae haec fuere mandata:” — Istvánffy, Magyarország története. Ford. Vidovich György. Debrecen, 1867. 334. 1. — Különösen a fehérvári és az esztergomi bég portyái voltak gyakoriak. „Továbbá Kegyelmednek egyéb újságot nem írhatok — olvassuk Nádasdy Tamásné 1550. szeptember 4-én kelt levelében — hanem hogy... az törökök ismét rabláknak ide mifélénk... Bérnél, Símeg és Tadik (Tátika—Sz. I.) között ment el a had, Szent Geróthba hat házat égettek, azon innét egy falut is elégettek, Szent Geróttul fogva Csányvig és Szent Györgyvárig mondják hogy rablottak...” Lásd: Károlyi Árpád—Szalay József: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Bp. 1882. 79. 1. — 1551 tavaszán Veli aga, Fehérvár parancsnoka, a török őrségekből nagy sereget gyűjtött, s a Győr és Pápa között elterülő vidéket pusztította: Kra. Alte Feldakten, 1551. Fasc. 9. Nr. 9. Ferdinánd Ebersdorffhoz. Bécs, 1551. szept. 7.
- ¹⁸⁰ Sta. Turcia, 1551–1552. Fasc. 9. Ferdinánd Ali budai pasához. Bécs, 1551. júl. 23. „... palamque et Marte aperto missis in diversa loca iustus prope exercitibus, et Ditione nostra multa Christianorum millia, abduxisse, simul etiam ingentem numerum pecorum ac rerum aliarum atque insuper etiam multas in locis magna incendia patrata...” — Verancsics, Összes munkái. I. Pest, 1857. 256–257. 1. „... In his excursionibus pagi atque oppida magno numero devastata, hominum fere V. millia in captivitate acta, occisi sunt perinde multi...” — Uo. 261. 1. „... Albenses depopulata parte quadam Zaladiensis comitatus inoffensi redierunt...”.
- ¹⁸¹ OL Kinestári It. Nádasdy-család It. Missil. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz. Kanizsa, 1551. febr. 5. „... Nam nulla pars Regni adeo nudata est praesidio, quam iste districtus Cisdanubianus...”.
- ¹⁸² Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Sárkány Antal Nádasdy Tamáshoz. Történelmi Tár, 1910. 402–403. 1.
- ¹⁸³ OL Nádasdy-család It. Missil. Ádám deák 1551. szept. 1-én és 4-én kelt levelei. (1551. Kisasszony napján.) Id. Takáts Sándor: Ráthóti Gyulaffy László. Hadtörténelmi Közlemények, 1915. 477. 1. — Takáts, Emlékezzünk eleinkről. Bp. é. n. Genius kiadás, 145. 1. Cseh Dénes 1551-ben Sárvárról írja Nádasdy Tamáshoz: „Nagyságod szolgálj, Policsányi György és Zarka Pál mentek volt Veszprémbe az török elébe, ott az uraimmal, kik ott Veszprémbe voltak és némihány felől eleinkbe gyűltek az szegénységgel, reájuk ütöttek az terekekre... Az fű vajdák, agák mind folyá estek... Azt mondja Zarka Pál, hogy Mátyás király-tul fogya időkben sehol nem estek ennyi főnépek és ilyenek, mint most estek...”.
- ¹⁸⁴ OL Nádasdy-család It. Missil. Ádám deák 1551. szept. 1-én és 4-én kelt levelei. (1551. Kisasszony napján.) Id. Takáts Sándor: Ráthóti Gyulaffy László. Hadtörténelmi Közlemények, 1915. 477. 1. — Takáts, Emlékezzünk eleinkről. Bp. é. n. Genius kiadás, 145. 1. Cseh Dénes 1551-ben Sárvárról írja Nádasdy Tamáshoz: „Nagyságod szolgálj, Policsányi György és Zarka Pál mentek volt Veszprémbe az török elébe, ott az uraimmal, kik ott Veszprémbe voltak és némihány felől eleinkbe gyűltek az szegénységgel, reájuk ütöttek az terekekre... Az fű vajdák, agák mind folyá estek... Azt mondja Zarka Pál, hogy Mátyás király-tul fogya időkben sehol nem estek ennyi főnépek és ilyenek, mint most estek...”.
- ¹⁸⁵ Sta. Ungarn, 1551. Fasc. 59. Ferdinánd Sbardelatti Ágoston váci püspökhöz. Bécs, 1551. szept. 5. — Kra. Alte Feldakten, 1551. Fasc. 9. Nr. 19. Ferdinánd Ebersdorffhoz. Bécs, 1551. szept. 10. — Uo. 1551. Fasc. 11. Nr. 7. Khunigsberg Honorius Ferdinándhoz. Győr, 1551. nov. 5. — Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Sárkány Antal levelei Nádasdy Tamáshoz. Történelmi Tár, 1910. 403. 1. „Király most sok népet fogat, Pápara gyűlnek ezennel mind és onnat osztyák el őket, az hová szükség leszen...” A török foga különösen Veszprémre és Tatára fájt: Kra. Alte Feldakten, 1551. Fasc. 9. Nr. 12. Ferdinánd Teuffel Erasmushoz. Bécs, 1551. szept. 7. — Uo. 1551. Fasc. 11. Nr. 23. A nyitrai püspök és Teuffel Erasmus Ferdinándhoz. 1551. nov. 11.
- ¹⁸⁶ Sta. Turcia, 1551–1552. Fasc. 9. Extracto relationis Angeli Racchoni. 1551. december eleje. „... futuro anno nihil certius habebit, quam maximum bellum, in quo Princeps Turcarum personaliter recta Viennam, ipse vero Rustanus Passa in Transylvania venturus sit...”.
- ¹⁸⁷ Forgách, Magyar historiája. Pest, 1866. 36. 1. „... Ita hostem nec uni suffecturum, pluribus bellis simul implicatum destineret”.
- ¹⁸⁸ Sta. Turcia, 1551–1552. Fasc. 9. Ahmed pasa Páthóthy Ferenc gyula várának. Filippopolis tábor, 1552. május eleje. — Veress Endre: Gyula város oklevéltára (1313–1800). Bp. 1938. 184. 1.
- ¹⁸⁹ Forgách, Magyar historiája. Pest, 1866. 36. 1. „Igitur Amhat passae secundo vezirio expeditionem inunxit, (ti. Szulejmán — Sz. I.) utriusque Valachiae principibus, ut motus Transylvaniae observarent; Aly bassae budensi finitimas arcis, atque castella expugnare, aut excindere...”.
- ¹⁹⁰ Thury József: Török történetirők. II. Bp. 1896. 272. 1. 3. sz. jegyzet. Pecsévi elbeszélése Veszprém elfoglalásáról. — Tinódi Sebestény: Budai Ali basa historiája, 11–44. verssor. — Forgách, Magyar historiája. Pest, 1866. 45–46. 1. — Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Bp. 1962. 236–238. 1. — Buchholtz, F. B.: Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten. Bd. VIII. Wien, 1836. 303–304. 1. — Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 245–246. 1. — Erdélyi Gyula: Veszprém város története a török idők alatt. Veszprém, 1913. 27., 42–43., 49. 1.
- ¹⁹¹ Szántó Imre: Veszprém elfoglalása és a török terjeszkedése a Dunántúlon 1552-ben. Kézirat.
- ¹⁹² Sta. Ungarn, 1552. Fasc. 64. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz. Léka, 1552. jún. 15. „... nam ex mala provisione quam turpiter amissum est Wesprimium, et quam ruinam subditis Vestrae Sacratissimae Maiestatis secum traxerit, et in quantum Ditionem Vestrae Sacratissimae Maiestatis restrinxerit iam palam est...” — Uo. Fasc. 66. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz. Sárvár, 1552. júl. 5. „... cum iam hostes in visceribus Regni versantur et Arces obsident, expugnant et Regnum ferro et igne vastant, ac miseros fideles subditos Vestrae Sacratissimae Maiestatis veluti pecudes mactant, et in servitutem abducunt illisque omni genere crudelitatis et turpitudinis (proh dolor, deus bene compariet) abutuntur...”.
- ¹⁹³ Wien, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, 3. 1552. jún. 14. Supplicatio Episcopi Vesprimiensis. — Uo. 1552. jún. „... totus districtus istius arcis (ti. Sümeg—Sz. I.), a capta Alba Regali quinque igne et ferro est per Turchas in vastam solitudinem reductus, modo vero Wesprimio capto, singulo quoque tercio die, totum illius territorium pro libito Turcarum longe lateque depopulatur...”.
- ¹⁹⁴ Kra. Alte Feldakten, 1552. Fasc. 7. Nr. 78. Miksa főherceg Sforza Pallavicinihez. Bécs, 1552. júl. 16. „Verendum est, Begum Albae Regalis, qui in Wesprimium bono cum numero equitum venisse, dicitur et aliquid moliturum...” — Sta. Ungarn, 1553. Fasc. 69. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Bécs, 1553. febr. 5. „... Turcas de illorum Confinis Hungariae, in Alba Regali congregari et illos aliquid partem Ditionis Sacrae Maiestatis Vestrae depopulatum ituros, vel castrum aliquid obsessuros esse...”.
- ¹⁹⁵ Szalay Ágoston: 400 magyar levél a XVI. századból. 1504–1560. Pest, 1861. 159. 1. — Barabás Samu: Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. I. Bp. 1898. 212–213. 1. — Koppány—Péczy—Sági, Keszthely. Bp. 1962. 29. 1. Kőrösi Mihály és Radócz Gyárfás a Zala vármegyére rótt subsidium és hátralékok késedelmes behajtásáról tudósítják Zrínyi Miklós horvát bánt. Kapornak, 1553. aug. 30. „... Ex utroque processu Zantho et Tapolcza ultra fluvium Zala fere omnino per turcam occupatis, unde de mediatis tantummodo contributionis exigitur...”.
- ¹⁹⁶ Koppány—Péczy—Sági, Keszthely. Bp. 1962. 29. 1.
- ¹⁹⁷ Bp. Hadtörténelmi Levéltár, Török kori iratok, 1552. Nr. 105. Khun Károly Ferdinándhoz. Győr, 1552. júl. 14.
- ¹⁹⁸ Komáromy, Gerseli Petheő János levelei Nádasdy Tamáshoz. Történelmi Tár, 1904. 272. 1. Bécs, 1552. szept. 25. — Sta. Ungarn, 1553. Fasc. 69. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Győr, 1553. febr. 21. Ex literis Ladislai Gyulafy: „... Quantis etiam periculis Papa et Confinia illa exposita sunt, praesidia enim in illis existentia ad illorum tuitionem non sufficient...”.
- ¹⁹⁹ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 247. és 157. l. Id. Iványi Béla: Zalaszentgrót története. Kézirat. 19. 1.
- ²⁰⁰ Sta. Ungarn, 1553. Fasc. 69. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Győr, 1553. febr. 25. „... ex inclusis Ladislai Gyulaffy literis clementer cognoscet, quo in periculo castrum Tapolcha versetur. Similiter Leveld, Pápa, Monasterium S. Martini, Thata et alia perse non sunt munita, neque praesidiis nec aliis rebus necessariis firmata...” — Uo. 1553. Fasc. 70. Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Győr, 1553. márc. 3. „... fortalicium Tapolcza... ita custodirent ac tuerentur, ne illud Thurcarum insidiis intercipiatur”. — Uo. 1554. Fasc. 73. Sforza

- Pallavicini Ferdinándhoz. Bécs, 1554. márc. 18. „...Quippe quam maximum damnum Maiestati Vestrae et partium illarum Regnicolis subsequeretur, si hoc ipsum monasterium (ti. Leveld—Sz. I.) (quod Deus avertat) in manus Thurcarum deveniret...”
- ²⁰¹ Erdélyi, Veszprém város története a török idők alatt. Veszprém, 1913. 55—56. 1. — Farkas, A balatoni várak és tartományaik a török időkben. Szakdolgozat. Kútizte: Sinkovics István.
- ²⁰² Szádeczky Lajos: Magyar levelek a XVI. század közepéről. Történelmi Tár, 1880. 601. 1. Mészáros Bálint király kapitánya Gyulaffy Lászlóhoz. Emöld, 1553. ápr. 16. „... az törökök igen készülnek mind Fejérvárban s mind Besperimben és általán fogva kimennek rabolni”. — OL Nádasy-család lt. Missil. Nádasy Kristóf Kanizsai Orsikához, Pápa, 1554. nov. 3. Id. Takáts, Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 212. 1.
- ²⁰³ Történelmi Tár, 1907. 388—389. 1. — Erdélyi, A tihanyi apátság története. I. Bp. 1908. 147. 1. — Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 389. 1. Takaró Mihály tihanyi kapitány Nádasy Tamáshoz. Tihanyi, 1554. nov. 21.
- ²⁰⁴ Acády Ignác: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. Bp. 1888. 43—44. 1.
- ²⁰⁵ Istvánffy, Magyarország története. Ford. Vidovich György. Debrecen, 1867. 404—406. 1. — Forgách, Magyar története. Pest, 1866. 106—108. 1. — Kosutány Ignác: A Kányaföldi Kerechényiek a XVI. században. Századok, 1882. 466. 1. — Ruzsás Lajos (szerk.): Szigetvári Emlékönyv. Bp. 1966. 160. 1.
- ²⁰⁶ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 259—260. 1. Magyar Bálint Csányi Ákoshoz. Fonyód, 1555. szept. 23. Uo. 248. 1.
- ²⁰⁷ Szalay, Négyszáz magyar levél a XVI. századból. Bp. 1861. 174—175. 1. Id. Bontz József: Keszthely város monográfiája. Keszthely, 1896. 88. 1.
- ²⁰⁸ A zalavári apátsági vagyon és birtok 1568. június 15-i leltározása már a legszomorúbb képet nyújtja az apátság sorsáról. A csaknem teljesen elpusztított falvak lakói az erdőkben és elszűrődött szőlőkben húzták meg magukat. Lásd: Makay Béla: A Balaton a történelmi korban. A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. Bp. 1913. 172. 1. — Zalavári Konvent levéltára, Zalaegerszegi Áll. Levéltár. „... incolae habitant in vineis et silvis ob metum Turcarum...” — Velics—Kammerer, Magyarországi török kincstári defterek. I. Bp. 1886. 188. 1. Id. Füssy Tamás: A zalavári apátság története. A Pannonhalmi Szent Benedekrend története. VII. Bp. 1902. 159. 1.
- ²⁰⁹ Istvánffy, Magyarország története. Ford. Vidovich György. Debrecen, 1867. 407—418. 1. — Forgách, Magyar története. Pest, 1866. 117—144. 1. — Sta. Ungarn, 1556. Fasc. 76. Narratio obsidionis et oppugnationis Arcis Zigethiensis a Marco Horvat loci illius Capitaneo Sacrae Regiae Maiestatis iuxta suum mandatum descripta et transmissa die XXIII. Augusti Anno MDLVI. — Szilágyi Sándor: Szigetvár 1555-i védelmének történetéhez. Századok, 1876. — Szádeczky Lajos: Szigetvár első ostromához, 1556. Történelmi Tár, 1881. — Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 249. 1.
- ²¹⁰ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 263. 1. Magyar Bálint Nádasy Tamáshoz. Fonyód, 1557. jan. 29.
- ²¹¹ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 253—254. 1. — Uo. 264—265. 1. Magyar Bálint Nádasy Tamáshoz. Szigliget, 1558. okt. 13.
- ²¹² Gerő, Magyarországi várépítéset. Bp. 1955. 168. 1.
- ²¹³ Szalay, Négyszáz magyar levél a XVI. századból. Bp. 1861. 386. 1. Enyingi Török Ferenc Sennyey Ferenchez. 1560. dec. 10. Id. Erdélyi, Veszprém város története a török idők alatt. Veszprém, 1913. 43. 1. OL Nádasy-család lt. Missil. Devecseri Choron János Nádasy Tamáshoz. Devecser, 1560. dec. 31.
- ²¹⁴ Komáromy, Gersei Pethő János levelei Nádasy Tamáshoz. Történelmi Tár, 1904. 417—418. 1. „... félő óránként azoknak elveszések...”
- ²¹⁵ Bp. Hadtörténelmi levéltár, Török kori iratok, 1561. Nr. 297. Salm Eck gróf főkapitány Miksa királyhoz. Győr, 1561. május 2. Ferdinánd levele Nádasy Tamáshoz. Bécs, 1561. ápr. 21. „... Turcae Castellum Hegyest interceperunt, quod utcumque in angusto monte situm et ipsum est angustum, sedet tamen ut ipse novisti inter plures arcus nostras finitimas quasi medio...”
- ²¹⁶ Bp. Hadtörténelmi levéltár, Török kori iratok, 1561. Nr. 297. Salm Eck győri főkapitány Miksához. Győr, 1561. május 2. Ebben: Nádasy Tamás nádor válasza Ferdinándhoz. Sárvár, 1561. ápr. 24. „Nam iam tribus abhinc milliariibus Turci Hegyedienses miseram plebem ad dedicationem minis ferri et ignis atque perpetuae servitutis urgent...”
- ²¹⁷ Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 133—134. 1. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. ápr. 19.
- ²¹⁸ Sta. Ungarn, Fasc. 425. (Milleneum.) Opinio D. Consiliariorum Hungarorum. 1562. aug. 8.
- ²¹⁹ Bp. Hadtörténelmi levéltár, Török kori iratok, 1561. Nr. 297. Salm Eck győri főkapitány Miksához. Győr, 1561. Ebben: Nádasy Tamás nádor válasza Ferdinándhoz. Sárvár, 1561. ápr. 24. „... In Symegh etiam Vestra S. Maiestas locet praesidium tam equitum quam peditum. In Chobancz, Thadyka, Zeghylygheth et in monasterio etiam Kezthel ponenda essent aliqua praesidia...”
- ²²⁰ OL Nádasy-család lt. Missil. Mezőlaky Ferenc jelentése Nádasy Tamáshoz a török pusztításokról. Zalavár, 1561. jún. 15. Id. Szántó Imre: Egy dunántúli falu (Alsópáhok története.) Bp. 1960. 67. 1.
- ²²¹ Uo.
- ²²² Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 430. 1. Enyingi Török Ferenc Nádasy Tamáshoz. Pápa, 1561. júl. 18.
- ²²³ Uo. 141—142. 1. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. júl. 25.
- ²²⁴ Uo. 142—143. 1. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. aug. 3.
- ²²⁵ Uo. 144—145. 1. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. aug. 10.
- ²²⁶ Uo. 431. 1. — A török 1561 augusztusában Szentgrótot támadta. Ezért Nádasy Tamás arra kérte a királyt, hogy 200 gyalogos felfogadását sürgősen engedélyezze, s ezeket a gyalogosokat azokra a véghegyekre osztassa el, amelyek az ellenség közelsége miatt különösen rászorulnak a katonaságra. Lásd: OL Nádasy-család lt. Missil. Nádasy Tamás Ferdinándhoz. Sárvár, 1561. aug. 11. „... propediem ducentos pedites quae propter hostis vicinitatem praesidio magis indigebunt, dividi demandatura...”
- ²²⁷ Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 158. 1. Ormány Józsa Nádasy Tamáshoz. Sümeg, 1561. aug. 16.
- ²²⁸ Uo. 150. 1. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. nov. 5.
- ²²⁹ Uo. 148—149. 1. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. okt. 31.
- ²³⁰ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 270. 1. Magyar Bálint Nádasy Tamáshoz. Szigliget, 1561. dec. 26.
- ²³¹ Horváth Mihály: Gróf Nádasy Tamás élete, némi tekintettel korára. Buda, 1838. 118. 1. — Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1907. 432. 1. Enyingi Török Ferenc Nádasy Tamáshoz. Hegyesti tábor, 1562. márc. 31. — Uo. 160. 1. Ormány Józsa Nádasy Tamáshoz. Hegyesti tábor, 1562. ápr. 5. — Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 272. 1. Magyar Bálint Nádasy Tamáshoz. Hegyesti tábor, 1562. ápr. 5. — Uo. 272. 1. Hegyesti tábor, 1562. ápr. 7. — Uo. 272—273. 1. Hegyesti tábor, 1562. ápr. 8. — Takáts, Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 216—217. 1. — Sinkovics, Végvári harcok. Bp. 1954. 51. 1.
- ²³² Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 273. 1. Hegyesti tábor, 1562. ápr. 9. — Komáromy, Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 1911. 545—546. 1. Lukafalvi Szarka Pál levele, 1562. ápr. 9.
- ²³³ Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 274. 1. Magyar Bálint Nádasy Tamáshoz. Hegyesti tábor, 1562. ápr. 10.
- ²³⁴ Vö. Komáromy, Magyar Bálint. Hadtörténelmi Közlemények, 1912. 274. 1.
- ²³⁵ Matunák Mihály: Veszprém ostroma és visszafoglalása 1566. jún. 30-án. Hadtörténelmi Közlemények, 1897. 266—276. 1. — Veszprém kapuját Gyulaffy László zárta be embereivel, elsőnek rontott a várba. Lásd: Takáts, Ráthóti Gyulaffy László. Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 219. 1.
- ²³⁶ Istvánffy, Magyarország története. Ford. Vidovich György. Debrecen, 1867. 522—525. 1.
- ²³⁷ Horváth Miklós: Szigetvár védelmének néhány katonai kérdése. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz. 860. 1.
- ²³⁸ Istvánffy, Magyarország története. Ford. Vidovich György. Debrecen, 1867. 537—548. 1. — Bende Lajos: Sziget ostroma 1566-ban. Ruzsás Lajos (szerk.): Szigetvári Emlékönyv. Bp. 1966. 61—107. 1.
- ²³⁹ Karácson Imre: Török történetirol. III. 1566—1659. Bp. 1916. 79. 1. Pecsevi Ibrahim Tarikhjából.
- ²⁴⁰ Ruzsás Lajos: Pécs hadi helyzetének hatása a város fejlődésére 1543—1686. Kisebbségi tanulmányok 1961. Dunántúli Tudományos Intézet. Pécs, 1961. 75. 1.
- ²⁴¹ Füssy, A zalavári apátság története. Bp. 1902. 159. 1. — Zalaegerszegi Áll. Levéltár, Jegyzőkönyvi másolat. Protocolum ab anno 1555 usque 1632. p. 37—41. „... quia oppidum Kapornak, locus scilicet Sedis Judiciarum hujus Comitatus Zaldiensis est per Turcas exustum, nec istic commode Judicia celebrari, vel causantes hospitium habere possunt, ideo donec Oppidum illud Deo Duce reformabitur, decretum est, ut in hoc Oppido (ti. Egerszegen — Sz. I.) Judicia celebrentur”. — Tátika, a Gersei Pethők vára is végső veszedelemben forgott: Zalaegerszegi Áll. Levéltár, Jegyzőkönyvi másolat, 1567. p. 39. „... Cum autem Castrum Familiae Dominorum Pethő Thadika nuncupatum... ultimo periculo sit positum...”
- ²⁴² Möriz, Fonyód és környéke. 1962. 28. 1.
- ²⁴³ Demkó Kálmán: Magyarország hadiéreje a XVI. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1916. 315—316. 1. — Szegő, Végváraink szervezete 315—316. 1. — Kiss István: A parasztság és a főurak XVI. századi honvédi harcunkban. Hadtörténelmi Közlemények, 1954. 3—4. sz. 75. 1. — Gerő, Magyarországi várépítéset. Bp. 1955. 340. 1. — Spáczay Hedvig: Javaslatok magyar területek elleni török támadások megszerzéséhez. Hadtörténelmi Közlemények, 1969. 4. sz. 700. 1.

Der Ausbau des Grenzfestungssystems in der Balaton-Gegend zwischen 1541 und 1566

Nachdem sich die Türken in der Budaer Burg eingenistet hatten, wurde das Gebiet Ungarns zu ständigem Kriegsschauplatz. 1543 riß Sultan Suleiman auf dem rechten Ufer der Donau eine im Durchschnitt 100 Kilometer breite Verteidigungszone aus dem Gebiet des Landes aus und verband sie mit den Festungen an der Unteren Donau. Valpó, Siklós, Pécs, Székesfehérvár, Tata und Esztergom kamen alle in seinen Besitz. 1544 erweiterte sich das Eroberungsgebiet mit den Gegenden von Visegrád, Nógrád und Hatvan. So verschob sich also plötzlich der Kriegsschauplatz einige Jahre nach dem Verlust von Buda aus Syrmien in das Mátra-Gebirge und in die Gegend von Veszprém—Győr—Komárom. Die Pforte erweiterte planmäßig diese — hinsichtlich des Anrückens der türkischen Truppen — strategisch so wichtige Zone. Die in Pécs und Székesfehérvár sitzenden Türken begannen mit der Unterwerfung von Transdanubien. Das Balaton-Oberland und die Zalaer Grenzfestungen waren zu dieser Zeit aus der Richtung von Veszprém und Nagyvázsöny am meisten bedroht, während Szigetvár und die kleineren Grenzfestungen des benachbarten Komitats Somogy am südlichen Teil der Verteidigungslinie den Türken an der Drau den Weg versperrten.

Nach diesen Erfolgen der Türken wurde es zur dringenden Aufgabe, durch Ausbau und Befestigung eines Grenzfestungssystems den weiteren Eroberungen Einhalt zu gebieten. Versäumnisse von etwa zwanzig Jahren hatten zur Folge, daß die nördliche Grenze der türkischen Eroberungen nicht bei der Linie Kanizsa—Szigetvár—Pécs—Kalocsa—Szeged blieb, sondern von Syrmien und der Unteren Donau mit einem einzigen Schwung zur Linie Győr—Esztergom—Eger—Szolnok vordrang. Um dem Feind Einhalt zu gebieten, mußte im Inneren des Landes eine neue Verteidigungslinie ausgebaut werden. Die wichtigsten Stützpunkte wurden anfangs von Grundbesitzern aus eigenen Kräften zu Grenzfestungen ausgebaut. Diese verwendeten zum Festungsbau ein Holz- und Erdmaterial, das am billigsten zu beschaffen war. Das wichtigste finanzielle Mittel zum Bau und Unterhalt der Festungen war die Fronarbeit der Leibeigenen. Nach dem Fall von Veszprém bemühte sich der Wiener Hof die sich vom Balaton bis zur Donau hinziehende Verteidigungslinie schnell zu befestigen. Die wichtigsten Festungen dieser Linie waren: Pápa, Palota und Győr. Auch die kleineren befestigten Plätze wurden aber nicht vernachlässigt. (Vasvár, Leveld, Csesznek, Nagyvázsöny, Devecser, Ugod usw.) Diese kleinen Bergfestungen, Spundwände und Schloßbefestigungen konnten sich zwar im Falle einer Belagerung nicht halten, gegen die streifenden Truppen boten sie aber einen sehr guten Schutz.

Die begüterte Klasse versuchte die Lasten der Landesverteidigung und der Verpflegung der Grenzfestungen auf den König abzuschieben. Der systematische Ausbau der Grenzfestungen begann im Jahre 1556, als Ferdinand I. den damals gegründeten Wiener Kriegsrat mit dieser Aufgabe betraute. Die ungarländische Linie der Grenzfestungen stütze sich in Transdanubien als Fortsetzung der kroatischen und slowenischen Grenzverteidigung auf den Balaton und das Vértes-Gebirge, von Győr zog sie sich am Rande der Ebenen nach Osten hin. Ihre wichtigeren Stützpunkte waren: Kanizsa, Veszprém, Pápa, Palota, Tata, Komárom und Győr. Die Verteidigungslinie bestand nicht nur aus einer Kette von kleineren oder größeren Burgen, Grenzfes-

tungen, sondern sie bildete ein zusammenhängendes System: mehrere Linien von befestigten Plätzen zogen sich hintereinander hin. Die ziemlich schwachen und veralteten Festungen der Verteidigungslinie am nördlichen Ufer des Balaton spielten als unmittelbare Nachbarschaft der Türken — so die Festungen von Keszthely, Sümeg, Szigliget, Csobánc, Tihany usw. — eine sehr wichtige Rolle in der vorangehenden Verteidigung und im Rekognoszierungsdienst der hinter ihnen liegenden größeren und moderneren Festungen, wie Pápa, Palota und Győr.

Die Grenzfestungen konnten in ihrer Umgebung nicht nur die Fortsetzung der Produktionsarbeit, sondern auch das Weiterbestehen der Dörfer sichern. Die Besetzung der Grenzfestungen erlegte ihnen zwar eine große Last auf, verteidigte sie aber gegen die Türken. Im Laufe dieser Kämpfe vollzog sich eine tiefgehende Wandlung im ganzen militärischen System. Das Gewicht der Verteidigung verschob sich immer mehr auf das ständig, berufsmäßig dienende Kriegsvolk, (Miles continuus) das sich aus Ungarn, vom König geschickten Fremden und in Ungarn lebenden anderen Völkern rekrutierte. Der allgemeinen europäischen Entwicklung entsprechend trat im ungarischen Heereswesen eine Änderung zugunsten der Infanterie ein. Die Kavallerie beteiligte sich von nun an eher an den Ausschweifungen. Nicht nur die den befestigten Platz verteidigende Infanterie, sondern auch die Festungsartillerie erhielt eine größere Bedeutung. Mit den Besonderheiten des Festungskriegs hing auch die rasche Verbreitung der Handschußwaffen zusammen. Die Besetzung der Grenzfestungen setzte sich vor allem aus Personen zusammen, deren Heim und Gut die Türken verwüstet hatten oder die vor dem Druck der Leibeigenschaft in die Festungen geflüchtet waren. Die gemeinsame Tatsache der Deklassiertheit, der labile, vegetative Charakter ihrer Daseinsform schiedeten sie vom gesellschaftlichen Gesichtspunkt aus zu eigenständigen Gemeinschaften besonderer Prägung zusammen. Außer dem Unterhalt kämpften sie für ihr Heim, ihre Heimat, ihre Familie und für die zu ihrer Existenz unentbehrlichen Produktionsmittel mit den fremden Eroberern.

Die Besetzung der königlichen Festungen erhielt unregelmäßig und mangelhaft ihren Sold. Sie blieb aber trotz des Elends und der Armut an ihrem Platze. Die schwache Besetzung der flüchtig ausgebauten Festungen der Balaton-Gegend konnte die türkische Expansion nicht verhindern. Obwohl die Festungen des nördlichen Balaton-Ufers während der ganzen Zeit der Türkenherrschaft in den Händen der Ungarn blieben, wurde die Mehrheit der benachbarten Dörfer zum Kontribuenten der Türken.

Der — letzte — große Feldzug von Sultan Suleiman im Jahre 1566 brachte die türkische Gefahr für die Balaton-Gegend in unmittelbare Nähe. Nach der Zurückerobung von Veszprém (1566) verschoben sich die bisher von Osten geführten türkischen Angriffe auf das Gebiet südlich des Balaton. Von dieser Zeit an wurde vor allem Kanizsa zum Schützer des südlichen Transdanubien. Die Kämpfe flammten von nun an nicht vor Szigetvár und Pécs, sondern zwischen Szigetvár und Kanizsa, im inneren Teil des Komitats Zala und in Somogy auf. Nach dem Fall von Szigetvár drangen die türkischen Freibeuter bis zum südlichen Ufer des Balaton und zu den Zalaer Grenzfestungen vor.

Imre Szántó

Le développement du réseau de places fortes des confins dans la région de Balaton 1541 — 1566

Après que les Turcs s'installèrent au château de Buda, le territoire de la Hongrie devint le champ de batailles incessantes. En 1543, le sultan Soliman II le Magnifique détacha du pays sur la rive droite du Danube une zone défensive large d'une centaine de kilomètres, en la reliant aux places fortes du Bas-Danube. Valpó, Siklós, Pécs, Székesfehérvár, Tata et Esztergom tombèrent aux mains des Turcs. La partie assujettie au Croissant s'agrandit en 1544 de Visegrád, Nógrád et de la région de Hatvan. Ainsi, quelques années après la perte de Buda, le théâtre de la guerre se transféra de la province Szerémség dans la montagne Mátra, dans la région de Veszprém — Győr — Komárom. La Sublime Porte élargissait systématiquement cette zone stratégiquement si importante du point de vue des marches et contremarches ottomanes. Les Turcs de Pécs de Székesfehérvár se mirent à subjuguier la Transdanubie.

C'est du côté de Veszprém et de Nagyvázsöny que le danger principal menaçait alors le pays haut de Balaton et les confins de Zala, tandis que dans la partie sud de la ligne défensive, Szigetvár et d'autres places de moindre importance du comitat Somogy obstruaient la route des Turcs riverains de la Drave.

Il devint donc urgent, dans cette situation, qu'en développant et en renforçant la ligne défensive des places des confins. L'on barrât la route de l'expansion turque. C'est le retard d'une vingtaine d'années qui était la cause que la frontière septentrionale de la conquête ottomane ne restait pas la ligne Kanizsa—Szigetvár—Pécs—Kalocsa—Szeged, mais se transposa d'un seul élan à la ligne Győr—Esztergom—Eger—Szolnok. Ainsi il fallait construire une nouvelle ligne défensive, à l'intérieur du pays. C'étaient d'abord des seigneurs, de grands propriétaires terriens qui aux points stratégiquement les plus importants bâtirent des places fortes aux confins. Pour les construire, on utilisait les matériaux les moins chers: de la terre et du bois. Le moyen le plus important de la construction et de l'entretien des places était le travail gratuit, la corvée des serfs. Après la chute de Veszprém, la cour de Vienne s'appliquait à renforcer le plus vite possible la ligne défensive allant de Balaton au Danube. Les places les plus notables de cette ligne étaient: Pápa, Palota et Győr. Mais on n'oubliait non plus les places de moindre importance (Vasvár, Leveld, Csesznek, Nagyvázsöny, Devecser, Ugod etc.). Bien que ces petites places fortes, châteaux forts, palanques ne pussent pas résister à un siège méthodique, ils offraient un abri sûr contre les troupes marodeuses.

Les propriétaires terriens voulaient renverser sur le roi la charge de la défense du pays, de l'entretien de places fortes de confins. Depuis 1556, la construction des Forts devint systématique, puisque Ferdinand Ier en chargea le conseil de guerre de Vienne, nouvellement constitué. En se joignant à la défense frontalière croate et slovène, la ligne des confins hongroise s'appuyait en Transdanubie sur le lac Balaton et la montagne Vértes, depuis Győr elle suivait, vers l'Est, le bord de la plaine. Ses piliers importants étaient: Kanizsa, Veszprém, Pápa, Palota, Tata, Komárom et Győr.

La ligne défensive n'est pas seulement une chaîne de forts de châteaux, mais elle forme tout un système: c'est le réseau des places renforcées, se rangeant en plusieurs rangs, les unes derrière les autres. Keszthely, Sümege, Szigliget, (cso-bánc, Tihany etc. — ces forts assez faibles et démodés de la ligne défensive longeant le bord nord de Balaton, jouaient un rôle important dans la défense préventive des postes plus grandes et plus modernes (Pápa, Palota, Győr) qui se trouvaient derrière ceux-là, de même que leur service de reconnaissance était de grande valeur, dans le voisinage immédiat des Turcs.

Dans leur rayon, les places des confins assuraient non seulement la continuation du travail productif, mais aussi l'existence des villages. Les soldats des confins imposaient, certes, de lourdes charges aux villageois, mais en même temps ils les défendaient contre les Turcs. Dans les combats contre les Turcs, tout le système militaire changeait. La charge de la défense incombait de plus en plus aux soldats de métier (*miles cotinuus*) qui se recrutaient des étrangers envoyés par le roi, de Hongrois et d'autres peuples habitant la Hongrie. Conformément à l'évolution générale européenne, dans l'armée hongroise aussi, un changement notable se produisit à l'avantage de l'infanterie. Depuis lors, la cavalerie patrouillait plutôt. Ce n'est pas seulement l'infanterie qui gagnait de l'importance, mais aussi l'artillerie de forteresse. Il tenait aux particularités de la défense des places fortes que l'usage d'armes à feu portatives se répandait vite. La majeure partie des soldats des confins se recrutait de ceux dont les Turcs avaient détruit le foyer, dévasté les terres, ou de ceux qui fuyaient le sort du serf. Du point de vue social, le fait de leur déclassement commun, le caractère instable, végétatif de leur existence formaient de ces hommes des communautés indépendantes, ayant leurs traits particuliers. Ils luttent contre les conquérants étrangers non seulement pour leur propre vie, mais aussi pour leur foyer, leur terre natale, leur famille, les moyens de production nécessaires à leur subsistance.

Les payes des soldats des forts royaux arrivaient irrégulièrement et incomplètes. Mais, même dans la misère et l'indigence, la majorité des gardes restaient à leur place. Les garnisons faibles des forts renforcés à la hâte de la région de Balaton ne pouvaient pas empêcher complètement l'expansion turque. Bien que la plupart des places du bord nord de Balaton restaient aux mains des Hongrois pendant toute la période de l'obéissance ottomane, la majeure partie des villages environnants devenaient tributaires des Turcs.

La grande campagne — la dernière — de l'an 1566 du sultan Suleiman approcha le danger turc à la région de Balaton. Après la reprise de Veszprém (1566), la direction des attaques turques lancées jusqu'alors du côté est, se déplaçait vers le Sud. Dès lors Kanizsa devint le protecteur le plus important de la partie sud de la Transdanubie. Après cette date, ce n'est plus dans la contrée de Szigetvár, autour de Pécs, que les combats éclataient, mais entre Szigetvár et Kanizsa, dans le comitat de Somogy, et à l'intérieur de Zala. Après la chute de Szigetvár, les Turcs marodeurs poussaient jusqu'au bord sud de Balaton, jusqu'aux confins de Zala.

Imre Szántó

Постройка системы пограничных крепостей в районе Балатона (1541—1566)

С того времени как турки обосновались в будайской крепости, территория Венгрии превратилась в постоянное поле военных действий. В 1543 году султан Сулейман занял стокилометровую оборонительную полосу по правобережью Дуная, соединив ее с крепостями, расположенными в нижнем течении Дуная. Он завладел Валпо, Шиклошем, Печем, Секешфехерваром, Татой и Эстергомом. В 1544 году занятая им территория дополнилась Вышеградом, Ноградом и Хатваном. Таким образом, через несколько лет после падения будайской крепости театр военных действий внезапно перекинулся от Серемшега в районы Матры, Веспрема, Дьёра и Комарома. Турки планомерно расширяли эту стратегически важную полосу. Гарнизоны турок, стоявшие в Пече и Секешфехерваре, начали наступление на Задунайский край. Главная опасность району Зала и горной местности Балатона угрожала со стороны Веспрема и Надважоня; турки же, стоявшие по течению Дравы, отрезали Сигетвар и более мелкие крепостцы комитата Шомодь.

В такой обстановке сделалось необходимым как можно скорее построить систему пограничных крепостей, чтобы таким образом пресечь дальнейшее продвижение турок. С этим и так опоздали на двадцать лет, и как раз это почти двадцатилетнее опоздание сделало возможным, что северная граница турецкого владычества не остановилась на линии Канижа—Сигетвар—Печ—Калоча—Сегед, а единым махом продвинулась на линию Дьёр—Эстергом—Эгер—Солнок. Линию обороны нужно было строить внутри страны. Важнейшими опорными пунктами послужили небольшие крепости, построенные помещиками своими силами в своих имениях. Для строительства укреплений использовались самые дешевые строительные материалы и даровая рабочая сила в лице крепостных. После падения Веспрема уже и венский двор приступил к укреплению полосы обороны по линии от Балатона до Дуная. Важнейшими крепостями этой линии были Папа, Палота и Дьёр, но не были оставлены без внимания и мелкие крепостцы: Вашвар, Левелд, Чеснек, Надважонь, Девечер, Угод и др. Эти мелкие крепостцы, укрепленные помещичьи замки, конечно, были не в состоянии вынести осаду, но против грабительских набегов турок служили верной опорой. Расходы на строительство и содержание крепостей помещики стремились переложить на короля.

Систематическое строительство системы пограничных крепостей началось с 1566 года, когда король Фердинанд I поручил это вновь созданному венскому военному совету. Система венгерских пограничных крепостей являлась продолжением линии хорватских и словенских укреплений, в Задунайском крае опиралась на Балатон и Вертеш, от Дьёра по низменности простиралась далее на восток. Важнейшие опорные пункты: Канижа, Веспрем, Тата, Папа, Палота, Комаром и Дьёр. В погранич-

ную оборонную линию входила не только цепь больших и мелких крепостей и укреплений, но ею являлась вся система — линии укреплений, расположенные несколькими рядами. Оборонительный рубеж, тянувшийся по северному берегу Балатона, составляли слабые и устарелые крепости: Кестхей, Шумег, Сиглитет, Чобанц Тихань и др. Большие и усовершенствованные крепости — Папа, Палота и Дьёр — располагались позади. Первый рубеж, однако, благодаря непосредственной близости к туркам сыграл свою и немалую роль в предварительной обороне и разведке.

Пограничные крепости обеспечивали в своих районах не только возможность ведения сельского хозяйства, но и сохранность окрестных деревень. Хотя гарнизоны пограничных крепостей легли на окрестных крестьян тяжелым бременем, они в то же время служили им защитой от турок. Во время турецких войн изменилась вся военная система. Защита крепостей все более становилась делом постоянных, профессиональных солдат, которых король вербовал из венгров, чужестранцев и живших на территории Венгрии инородцев. И в Венгрии, как и во всей Европе, произошли изменения в структуре армии в пользу пехоты. Конница отныне стала применяться большей частью для набегов. Повысилась роль не только пехоты, но и артиллерии. С своеобразием гарнизонной службы в крепостях связано и быстрое внедрение ручного огнестрельного оружия. Солдаты гарнизонов пограничных крепостей состояли главным образом из людей, чьи земли были опустошены турками или из, сбегавших от крепостной повинности крестьян. Этот своеобразный, в основном деклассированный, элемент сражался за родной дом, находившийся в чужих руках, за семью, находившуюся в рабстве, за свое собственное существование.

Гарнизоны королевских крепостей жалованье получали несистематически и не всегда сполна. И все же, в большинстве они оставались верными солдатами, несмотря на недостатки, а зачастую и нищету.

Эти слабые гарнизоны устарелых крепостей не всегда могли сдерживать турецкий натиск, и, хотя крепости, находившиеся на северном берегу Балатона, в течение всего периода турецкого господства оставались в руках венгров, часть окрестных деревень все же попала под турецкое иго и вынуждена была платить дань.

С последним походом Сулеймана в 1566 году угроза подошла вплотную к северному побережью Балатона. После же взятия обратно Веспрема (1566) угроза перекинулась уже на южные крепости. Теперь основной защитной крепостью становится Канижа. Сражения теперь велись по линии Сигетвар—Канижа, в Шомоде и в среднем течении Зала. После падения Сигетвара в руках турок оказался весь южный берег Балатона до самой Залы.

Имре Санто

Magyar várak XVII. századi ábrázolásai

(Rajzok a Rein bei Graz-i ciszterci kolostor Nr. 200. kódexéből)

A Rein bei Graz-i ciszterci kolostor könyvtárában őrzött Nr. 200. jelzetű kódexre először Pataki Vidor hívta fel a figyelmet. Az egri vár történeti anyagának kutatása során talált rá erre az érdekes kéziratos gyűjteményre és megállapította, hogy ez a külföldi várak ábrázolásai mellett több magyarországit is tartalmaz.¹

A kódex 361, mindkét oldalán számozott lapot tartalmaz, 722 rajzzal. Az egyes lapok mérete: 270×190 mm és a XVII. század végén kötötték be falpra feszített, nyomott díszítésű szattyánbőr kötésbe.

A kötet három rajzgyűjteményt foglal magába. Az első (a 3—374 oldalig) várképek és erődítésrajzok gyűjteménye. A képeket eredetileg kartonra rajzolták különböző méretekben a XVII. század első felében. A felhasznált papír jó minőségű pergamen, vízjele egy stilizált horgony. A második rész (a 469—722. oldalig) hasonló jellegű: alap-, nézet- és táborerődítési rajzokat tartalmaz. Papírja ugyanolyan minőségű, mint az első részé, de a vízjele egy stilizált pajzsban levő szőlőfürt. Az ábrázolások két-három-négyszínűek és a XVII. század második feléből származnak. A harmadik rész (a 375—469. oldalig) a Walter von Waltersweil család címereskönyve. Kartonjai kisebb méretűek, mint a másik két részé. Szintén a XVII. század második felében készültek.

A kódex mai formáját 1700 körül kapta, amikor a három rajzgyűjteményt egybe kötötték olyan módon, hogy az első és a második rész közé helyezték a harmadik rész rajzait, majd az első két rész nagyobb méretű lapjait levágták a harmadik rész lapjainak méretére. Így tehát az első két rész valamennyi lapja csonka, de ez nem zavarja a tényleges ábrázolásokat. A könyvkötő meghagyta az első gyűjtemény eredeti puha fedőlapjait és ezeket a jelenlegi kötéstábla belső oldalaihoz ragasztotta, majd finomabb papírlappal bevonta. Ez alatt a lap alatt olyan felirat és címer került elő, amely a gyűjtemény szerzőjére, keletkezési idejére fényt derít.

Az előkerült címerkép megegyezik Longinus Walter egyesített családi címerével, amely a kódex 454. oldalán található. A címer két oldalán az alábbi felirat áll:

*Dugent Richt
Was Unglück Bricht
1642*

*Antes Muerdo
Mudado*

A címer alatt majuszkulákkal a következő felirat olvasható:

*„ERHARD WALTHER FREYHERR VON UND ZU
WALTERSWEIL AUS DIERPACH MÜTTLFRON
UND KOLBURGH I. HOCHFÜRSTLICH, SALZBUR-
GISCHER RATH UND CAMMERER HAT DIESES
BUCH MIT AIGNER HAND UND NOCH ANNO 1628
ALS ER DIE SCHLOSHAUBTMANSCHAFT DER
VÖSTUNG HOCHEN SALZBURGS JARLANG BE-
DIENT GERISSEN.”*

A hátsó kötéstáblán majuszkulás írású aforizma található, de nem verses formában:

*„ERLICHES LEWEN BEFLEISSE DICH
ODER ZU STERBEN |RITTERLICH
TUGEND IS EIN EHR DER JUGEND
UND EIN| GLICKSELIGKAIT DES ALTERS
ES IST KEIN SCHENERS KLEID
ALS EHR UND REDLICHKAIT
JE LENGER MAN ES DREGD*

1645

JE BÖSER AINEM ANTSTET.”

Az előzőhöz hasonló címerkép alatt ez a felirat áll:

*„ERHARD WALTHER FREIHER VON UND ZU
WALTERSWEIL AUS DIERBACH MIDLERON
KOLBURGH UND WALDERSHOFEN RÖM. KAY.
MAY. FERDINANDI III. RATH BESTELDER OBER-
TER AUCH HOCHFÜRSTLICH. SALZBURGI-
SCHER RESPECTIVE RATH UND KAMMERER
HAD DIESES BUCH VOLIG NACH UND NADH
RECREATIONIS CAUSAE IN OBGEMELDEN JAHR
BESCHLOSSEN 1645”*

A 219. oldalon az 1694-es évszám, a 375. oldalon — tehát az eredeti címereskönyv első oldalán — az 1669-es évszám és „CHRISTOPH GOTLIB LEOPOLT WALTER FREYHER VON WALTERSWEIL” felirat olvasható.

Mint a fent idézett feliratokból és évszámokból kitűnik, az első rész várábrázolásai minden bizonnyal 1628 és 1645 között készültek. Csak ritkán keveredik közé olyan lap, mint a 219. oldal, amelynek felirata